

A HELYFOGALOM A TÁRGYSZÓALKOTÁSBAN*

PÁLVÖLGYI ENDRE

I.

Az utóbbi években könyvtárainkban megnövekedett az érdeklődés a tárgyszókatalógus iránt. A korábbi merev ellenállás megszűnt, elterjedésének elvi akadályai ma már nincsenek. Hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy kiderült: a szisztematikus katalógusok oly sokat hangoztatott előnye, az azonos tudományág körébe tartozó anyag együtt-tartása, a rokonterületek közötti összefüggések feltárása csupán fikció! Egyrészt a katalógus használója számára mindenképpen közömbös, hogy a kutatott szakterülettel rokon témát tizenöt vagy százötven fiókkal arrébb kell-e keresnie; másrészt a szisztematikus katalógusok alapjául szolgáló szakrendszerek, a tudományok rendkívül gyors fejlődése következtében kivétel nélkül elavultak, napról napra nehezebben képesek megfelelni a korszerűség követelményeinek. Az egyik legelterjedtebb szisztema, az ETO mellett felhozható érv, a nemzetközi egyöntetűség szintén semmivé foszlott az utóbbi évek változtatásai, a táblázatok gyökeres revíziója következtében, sőt, e rendszer könyvtári célra történő felhasználása — legalábbis átmenetileg — jelentősen megnehezedett.

Ennek ellenére hazai viszonylatban a tárgyszókatalógus még mindig ritkaságszámba megy, magyar szakirodalma pedig alig van.¹ A magyarázatot többnyire abban szokták keresni, hogy a külföldön sokfelé bevált tárgyszavas elrendezés bevezetéséhez előbb még ki kellene dolgozni a magyar nyelv speciális adottságait figyelembe vevő szabályokat. Éppen ezért azt terveztük, hogy a budapesti Egyetemi Könyvtár immár kétévtizedes gyakorlatára támaszkodva kidolgozzuk és közreadjuk a korábbiaknál korszerűbb, tökéletesített tárgyszószabályzatunkat, hogy más hazai könyvtárak megismerhessék tapasztalatainkat, munkamódszereinket, és azt — megfelelő kritikával — gyümölcsözően hasznosíthassák, továbbfejleszthessék.

Az új szabályzat előmunkálatai során azonban kiderült, hogy bár a nyelvi problémák nem lényegtelenek, jelentőségüket alaposan eltúlozták. A tulajdonképpeni nehézségek nem a nyelvvel kapcsolatosak, hanem a következetes katalógusszerkesztési elvek hiányából fakadnak! Bizonyára lesznek, akik kételkedve olvassák fenti megállapításunkat, hiszen az elterjedt nézet szerint a

* A tanulmányban kifejtett nézetek *nem* képviselik az Egyetemi Könyvtár hivatalos álláspontját, a könyvtár nem tervezi tárgyszókatalógusának átalakítását. A cikket ennek ellenére közöljük, mert esetleg gyümölcsöző vitát indíthat el. Szerk.

¹ Dicséretreméltó kezdeményezés volt a KMK kiadásában, Szilágyi Tibor szerkesztésében megjelent szöveggyűjtemény a jelentősebb külföldi anyagról: *A tárgyszó és a tárgyszókatalógus*. Bp. 1968.

tárgyszóalkotás problémáit a külföldi szakirodalom már alaposan kiemezte, szabályait kidolgozta és közreadta.

A rendelkezésünkre álló szakirodalom valóban igen bőséges, de nem képes egyértelműen válaszolni a legegyszerűbb — vagy legalábbis annak látszó — problémákra sem. Nem alakult ki egységes terminológia a tárgyszó és részei elnevezésére, vitatott az interpunkciós jelek használata, illetve jelentése, eldöntetlen, mikor szabad eltérni a természetes szórendtől és mikor nem (inverzió), megoszlanak a nézetek az egyes- és többesszám használatát illetően, nincs meghatározva, mit is jelent tulajdonképpen a legszűkebb fogalom elve stb.

Mindebből az következik, hogy a szabályok magyar viszonyokra történő alkalmazása előtt még számos elvi problémát is tisztázni kell!

II.

Ha a tárgyszóalkotás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó művekből és a különféle szabályzatokból megfelelő megoldásokat nem is kölcsönözhetünk, viszont segítségükkel könnyűszerrel összeállíthatjuk a megoldásra váró problémák listáját: a világ különböző részein ui. nagyjából ugyanazokra a kérdésekre keresik a választ.

A tárgyalta problémákat négy nagyobb csoportra oszthatjuk. I. Általános jellegű, elvi kérdések: 1. a tárgyszókatalógus fogalmának meghatározása, feladatai, viszonya más tárgyi katalógusokhoz, előnyei, illetve hátrányai a szisztematikus katalógusokkal szemben, különböző válfajai, 2. a katalógus szerkesztési alapelve (pl. a legszűkebb fogalom elve), 3. a tárgyszavak szerkezete (egyszerű és összetett), alkotórészei (fő-, al- és melléktárgyszó), fajtái (tárgyi, személyi, földrajzi, helyi, népi, nyelvi, időbeli, formai stb.), a tárgyszavak egymáshoz való kapcsolata (rangsor, sorrend), 4. a feltárás mélysége, a feldolgozásra kerülő dokumentumok körének meghatározása, 5. az egy műről készülő tárgyszavak (kartonok) száma.

II. Az általános jellegű kérdések és a tulajdonképpeni szerkesztési szabályok között átmeneti helyet foglalnak el a tárgyszóalkotás nyelvi (szótani, grammatikai, helyesírási stb.) problémái: 1. a tárgyszóként felhasználható szavak fajtái (összetett szavak, szólások, mondatszerű szerkezetek, bevett kifejezések stb.), 2. az egységes szóhasználat elve, 3. szinonimák és homonimák kezelése, 4. pleonazmusok, 5. választás az idegen és saját nyelvi formák között, 6. rövidítések feloldása, 7. idegen szavak írásmódja, 8. egyes- és többesszám használata, 9. konkrét fogalmak előnyben részesítése az absztrakt fogalmakkal szemben, 10. természetes szórend vagy invertálás, 11. névelők, prepozíciók (a magyarban képzők, ragok) elhagyása vagy figyelembevétele.

III. A tárgyszavak kategóriáiról rendelkező szabályok: 1. tárgyi (tematikus) tárgyszavak használata, 2. személynevek, egyesületek, intézmények, vállalatok, pártok stb. nevei, 3. helynevek, földrajzi elnevezések, nép- és országnevek, etnikai fogalmak, 4. időfogalom, 5. formai tárgyszavak.

IV. Módszertani kérdések: 1. a tárgyszavak feltüntetésének módja, 2. a kartonok külső formája, 3. a besorolás rendje, 4. a katalógus készítéséhez felhasználható segédeszközök, indexek.

Joggal vetődik fel a kérdés: ha a szakirodalomban tárgyalt problémák köre valóban ilyen csekély, s ha a felmerülő kérdések ennyire kikristályosodtak, akkor mi az oka, hogy a reájuk adott válaszok oly nagy mértékben eltérnek egymástól? A nehézségek részben objektív, részben szubjektív forrásokból erednek. Az objektív nehézségeket csak az egyes konkrét példák tanulmányozása során tárhatjuk fel, a szubjektív tényezők tömören a következőkben foglalhatók össze: a szakemberek nem képesek függetleníteni magukat bizonyos történetileg kialakult nézetektől, elismert tekintélyektől, a hazájukban vagy könyvtárukban kialakult gyakorlattól.

Talán mindez érthetőbbé válik, ha nem általánosságban beszélünk róla, hanem egy konkrét kérdéssel kapcsolatban részletesen megvizsgáljuk egyrészt a külföldi szerzők állásfoglalásait, rámutatunk megállapításaik esetleges gyengeségeire, másrészt ismertetjük az EK gyakorlatát, ennek hibáit, és végül megkíséreljük megoldani a problémát.

A kérdés, amelyet vizsgálni fogunk, a helyfogalom szerepe a tárgyszókatalógusban.

III.

A művek választott tárgyukat gyakran nem általánosságban, nem valamennyi összefüggést figyelembe véve, nem minden részletre kiterjedően dolgozzák fel, hanem különféle szempontok szerint, ilyen vagy olyan vonatkozásban leszűkítve, korlátozva. Ilyenkor a művek témájának pontos meghatározása csak a kiterjedési kört korlátozó szempontok, tényezők figyelembevételével, meghatározásával lehetséges.

Nyilvánvaló, hogy ezeket a korlátozó, közelebbről meghatározó tényezőket, jegyeket a tárgyszóban is fel kell tüntetni. Nem ilyen nyilvánvaló azonban az, hogy mikor és milyen formában történjék ez? A meghatározó jegyek bizonyos fajtáinak katalógizálási módszereit illetően a legellentmondásosabb gyakorlat uralkodik. Ebbe a kategóriába tartoznak elsősorban az ún. helyfogalmak.

Az egyszerűség kedvéért az alábbiakban helyfogalomról szólva nem teszünk különbséget a *földrajzi tulajdonnevek*: világrészek, országok, országrészek, tartományok, tájak vagy közigazgatási egységek, megyék, járások, kerületek nevei (pl. Magyarország, Dunántúl, Hegyalja, Baranya megye); *településnevek*: városok, községek; *a tájban található természetes vagy mesterséges alakulatok és építmények*: felszíni formák, hegyek, hegységek, erdők, dombok, sziklák, völgyek, óceánok, tavak, folyók, szigetek, árkok, rétek, források, mocsarak, illetve puszták, tanyák, utak, utcák, parkok, terek, udvarok, hidak, várak, templomok, múzeumok stb. (pl. Csörsz árka, Országház, Lánchíd) között, és idetartozónak tekintjük a *népneveket* is, amelyek jelentésük szerint lehetnek főnévi és melléknévi használatúak, de elsődlegesen mégis inkább melléknévek.²

A helyfogalom egyike a leggyakrabban előforduló korlátozó jegyeknek, ennek ellenére mindeddig még nem sikerült megnyugtató megoldást találni a

² *A mai magyar nyelv rendszere*. 1. köt. Bp., 1961. 218. p. és Temesi Mihály—Rónai Béla: *A leíró magyar nyelvtan alapjai*. Kézirat. Bp., 1964.

katalógusban való alkalmazására. A különböző módszerek egész skáláját kínálja számunkra a szakirodalom, a helyfogalomnak a főtárgyszóba történő következetes kiemelésétől a legváltozatosabb szempontok alapján végzett selektálásán keresztül a szinte teljes kirekesztésig valamennyi megoldásnak vannak szószólói és ellenzői.

Tekintsünk most át néhány megoldási lehetőséget, vizsgáljuk meg, milyen választ adnak a következő kérdésekre: 1. szerepelnie kell-e a tárgyszóban a helyfogalomnak? 2. ha igen, akkor fő- vagy altárgyszóként? 3. ha nem valamennyi előforduló helyfogalmat kell főtárgyszóban szerepeltetni, akkor mi a kritériuma annak, hogy figyelembe vesszük-e vagy sem?

IV.

A jó szabály az, amelyik analógiákra épül, és csak ha nyomós érv szól ez ellen, akkor szabad hasonló esetekben különbözőképpen eljárni. Fenti alapelv értelmében az volna a legtermészetesebb, ha a helyfogalom ugyanolyan szabályok alapján nyerne megoldást, mint az ugyancsak nem a tárgyi fogalmak kategóriájába tartozó személyi fogalmak és az időfogalom, melyekkel kapcsolatban szinte teljes az egyetértés.

Nézzük először, mi az eljárás a személynevek esetében? A szabályzatok a személyneveknek adják az elsőbbséget minden más fogalommal szemben, beleértve a tárgyi fogalmakat is, ha a személy életéről, munkásságáról vagy nézeteiről van szó. A személyi fogalmak esetében fel sem merül a kérdés, hogy szerepeljenek-e a tárgyszóban minden esetben, és egyértelmű a válasz arra a kérdésre is, hogy főtárgyszóban kell-e szerepelniök? Ennek oka abban keresendő, hogy a személyi fogalom egyesíti magában mindazt, ami a dokumentum tartalmát illetően elsődleges, és egyszersmind tökéletesen eleget tesz a legszűkebb fogalom elvének. A személy csaknem kivétel nélkül domináló, pregnánsabb, meghatározóbb érvényű minden más számba jöhető fogalomnál. A vele kapcsolatban álló tárgyi fogalmak jelentősége másodrendű. Például egy Ricardo közgazdasági nézeteiről szóló kiadvány nem érdektelen a közgazdaságtan történetét kutatók számára sem, mégis nyilvánvaló, hogy a tárgyszóalkotás alapelveivel nem volna összeegyeztethető, ha az egyes közgazdászok életéről, tevékenységéről, hatásáról stb. megjelent valamennyi dokumentumot „Közgazdaságtan” tárgyszó alatt kívánnók szerepeltetni. Más szóval az egyes személyek élete, működése, tettei, alkotásai számára a legalkalmasabb tárgyszó az illető személy neve; a szakterület viszont, amelyen működött, alárendelt szerepet játszik. A személyi fogalmak alakját (nyelvi alak) illetően pedig azért nincsenek nehézségek, mivel ezekre vonatkozóan csaknem kivétel nélkül elfogadják a leíró katalógus szabályainak érvényességét.

Akadnak természetesen olyan dokumentumok is, amelyeknél a személyi fogalom, noha esetleg még a mű címében is szerepel, nem jelentős, a tárgyalt téma nem kapcsolódik szorosan a személyhez, vagy ha igen, mégsem tekinthető teljességgel alárendeltnek. Ilyenkor — ezek az esetek egyébként elég ritkák — nincs akadálya annak, hogy a műről tárgyi fogalom alatt is készüljön főtárgyszó. Ebbe a kategóriába tartozik pl. a *Magyarország története Mária Terézia*

korában c. mű, vagy a *Párizs Victor Hugo regényeiben*. Az első esetben a kiadvány nem Mária Teréziáról szól, az ő neve csupán kormeghatározóként, időfogalomként szerepel a címben, tárgyszó nem készül róla. A másik esetben a könyv Hugo műveiről és a korabeli Párizsról, utóbbi történetéről, kultúrájáról, művészetéről egyaránt tartalmaz információt, ezért érdemes Párizsról is fő-targyszót készíteni.

A személyi fogalmak és a helyfogalmak között bizonyos analógia kétségkívül fennáll. Ami egy személy életrajza, az valamely hely (ország, város, nép stb.) esetében az illető hely története; a személy tettei megfelelnek a hely társadalmi, politikai, gazdasági fejlődésének, és így tovább.

Vannak azonban jelentős eltérések is, hogy csupán egyet említsünk: a személyek teljes homogenitása a helyfogalmak heterogén voltával szemben, személyek esetében mindig azonos nagyságrendű fogalmakról van szó, nincsenek nagyobb vagy szűkebb fogalmi körök, mint a földrajzi, közigazgatási foglalmaknál (ország, megye, város, község stb.).

Aki a helyfogalmakat az analógia értelmében a személyi fogalmakhoz hasonlóan kívánja kezelni, annak minden olyan művet, amelynek tárgya földrajzilag, etnikailag, nyelvileg stb. meghatározott, illetve korlátozott, ezen fogalmak neve alatt kell tárgyszavaznia. A modern gyakorlatban azonban alig találunk ilyen következetes megoldást, talán az erlangeni Egyetemi Könyvtár szabályzata az egyetlen, amelyik tárgykörre való tekintet nélkül a helyfogalmat teszi fő-targyszóvá,³ akár szűk, akár tág fogalomról van szó: „Ha személy- és helynevek találkoznak, akkor a személynév lesz a tárgyszó, a helynév az al-targyszó, ... Minden más esetben a helynév a fő-targyszó.”⁴

Az erlangeni döntés határozott, következetes, egyértelmű, és tagadhatatlanul követi az analógiákat. Más kérdés, hogy megoldja-e a problémát? A szabályzatról közzétett recenziójában Hans-Erich Teitge azon véleményének ad hangot, hogy a helyfogalom előtérbe helyezése következtében az erlangeni tárgyszókatalógus tárgyi katalógusból „országkatalógussá” változott. Hozzáteszi még azt is, hogy az erlangeni és a szisztematikus katalógusok között mindössze annyi a különbség, hogy az előbbiben betűrendben sorakozik az anyag. Teitge szerint jobb volna, ha országnevek alatt csak azok a tárgyi fogalmak szerepelnének, amelyek „egyértelműen” az illető országhoz kapcsolódnak, vagy amelyeket aligha keresnek másutt. Ilyenek — szerinte — pl. a történelem, a földrajz, a bel- és külpolitika, az államszervezet és „más hasonló”.⁵

Valóban, ha ezt a megoldást választjuk, egy-egy helyfogalom neve alatt (pl. Magyarország, Németország) kartonok ezrei, tízezrei gyűlhetnek össze, mégpedig a legkülönbélebb tárgyakról szóló művek címléírásai. Teitgével ellentétben mégsem abban látjuk a bajt, hogy elszaporodnak a helyfogalmak, még kevésbé abban, hogy a tárgyszókatalógusban betűrendben sorakozik az anyag, hiszen azért tárgyszókatalógus. Sokkal nagyobb veszély rejlik abban, hogy

³ Regeln für den Schlagwortkatalog. Eine Gemeinschaftsarbeit aus der Universitäts-Bibliothek Erlangen. 2. verb. Aufl. Erlangen, 1958.

⁴ 13. §.

⁵ ZfB 1959. 141. p.

a dokumentum tulajdonképpen tárgyról, magáról a témáról egyáltalán nem készül főtárgyszó.

Ez a probléma már egy évszázada foglalkoztatja a szakembereket, és erre hivatkozva vetették el Cutter megoldását, anélkül, hogy — meg kell kockáztatnunk ezt az állítást is — teljes egészében megértették volna! Cutter a helyfogalmak elsődleges volta mellett szállt síkra, amikor kimondotta: azt a művet, amely általános tárgyról szól, különös tekintettel valamely helyre, a helyfogalom alatt kell tárgyszavazni, a tárgyról pedig csak utaló készül.⁶ Ennek értelmében a New England madárvilágáról szóló kiadvány „New England” tárgyszó alá kerül, „Madártan ld.: New England” utalóval. Cutter eljárását azzal indokolja, hogy a csoportképződést, az osztályok kialakulását csak így lehet elkerülni, mivel igaz, hogy a „Madártan, New England” önmagában specifikus tárgyszó, de ha a körülötte besorolásra kerülő többi tárgyszóval összefüggésben vizsgáljuk („Madártan”, „Madártan, Amerika”, „Madártan, Skócia” stb.), akkor valójában osztály-tárgyszó lesz belőle. Ezzel szemben a helyfogalom alatt besorolt különböző tárgyi fogalmak (madártan, növénytan, történelem stb.) nem alkotnak osztályt, mivel nem részei New Englandnek, csupán különböző szempontból vizsgálják azt. A tárgyszókatalógus célja ui. az, hogy a dolgokat (objektumokat) egyszerre tárja fel minden oldalról, a szisztematikus katalógusé viszont az, hogy sok objektumnak egy meghatározott oldalát mutassa be egyszerre.⁷

Azt mondtuk fentebb, hogy bírálói nem értették meg, mit is akart Cutter kifejezni ezzel a szabályával. Valóban, a fogalmazás nem egyértelmű, „általános tárgy”-ról beszél, és Coates joggal veti szemére, hogy elmulasztotta meghatározni, mit ért tulajdonképpen „általános tárgy” alatt.⁸ Ez a — Cutternél egyébként teljességgel szokatlan — pontatlanság az oka annak, hogy a legtöbben úgy értelmezik, mintha csak bizonyos meghatározott tárgyakkal kapcsolatban ismerte volna el a helyfogalom elsődlegességét, mintha nem-általános tárgyakkal kapcsolatban nem kellene tekintettel lenni a helyfogalomra, mintha „speciális tárgy”-ról szóló művek még ha különös tekintettel vannak is valamely helyre, tárgyi fogalom alá kerülhetnének.

Ez azonban tévedés, Cutter szavainak helytelen értelmezésén alapszik. Cutter „általános tárgya” egészen más, mint az újabban sokat emlegetett ún. tágabb fogalmak. Nála „általános tárgy” minden olyan tárgyi fogalom, amely előfordulhat különböző helyi vonatkozásban, vagy minden helyi vonatkozás nélkül is. Ellentété, a specifikus tárgy viszont olyan egyedi dolog, tárgy, jelenség, vagy személy, amelyik — éppen specifikus volta következtében — helyileg már eleve meghatározott, helyfogalom hozzákapcsolására tehát nincs is szükség. Ezt bizonyítja, amit szabályának magyarázataként az érmeikkel foglalkozó művekről mond: az általános művek „Numizmatika” tárgyszót kapnak, az

⁶ Charles A. Cutter: *Rules for a printed dictionary catalogue*. Washington, 1876. 68. § 39. p. A helyfogalmakkal kapcsolatos nézeteit változtatás nélkül adta közre szabályzatának negyedik — utolsó — kiadásában is, Ch. A. Cutter: *Rules for a dictionary catalog*. 4. ed. rewritten. Washington, 1904. 165. §

⁷ I. m. 39. p. (4. ed.: 68. p.).

⁸ E. J. Coates: *Subject catalogues. Headings and structure*. London, 1960. 35. p.

egyes érmekről szólók az érem neve alá kerülnek (pl. „*Mária Terézia-tallér*”), egy bizonyos ország érmeiről szólók az illető ország neve alá.⁹ Az utóbbi esetben a tárgy általános (numizmatika), de a mű nem, mivel helyileg meghatározott! Még világosabban kitűnik ez a 85. §. magyarázata kapcsán felsorolt példák közül. Itt általános tárgyként említi a „*Kereskedők*”, „*Jogászok*”, „*Művészek*” csoportját, alárendelt tárgyként pedig azokat az egyéneket, akik ezekbe a kategóriákba tartoznak; hasonlóképp általános tárgy egy város, specifikus tárgyak azok a személyek, akik az illető városban laknak, ott születtek stb.; általános tárgy a történelem, specifikus valamelyik uralkodó vagy államférfi, általános az irodalom, specifikus egy szerző. Nyilvánvaló, hogy ha a tárgyszó egy művész, író, jogász, egy megye vagy város neve, akkor ezek mellett nincs szükség a helyfogalom feltüntetésére.

V.

Kérdés, vajon helyesen járunk-e el, ha a legkülönbözőbb tárgyakkal foglalkozó műveket csupán a helyfogalom alatt tartjuk nyilván a katalógusban? Vajon ha lemondunk a tárgyi fogalmak főtárgyszóban történő feltárásáról minden olyan esetben, amelyben az illető tárgyi fogalom nem önállóan, vagy más tárgyi fogalommal kapcsolatban, hanem valamely helyfogalommal együtt szerepel, akkor nem követjük-e el azt a hibát, hogy a lényeges helyett a lényegtelen, az esetlegest, az elhanyagolható, az olvasó szempontjából felesleges, vagy legalábbis másodrendűt ragadjuk meg? Háttha azoknak van igazuk, akik a tárgyszó-katalógusban tárgyi fogalmakat akarnak találni, és nem földrajzi elnevezéseket? Ebben az esetben a helyfogalmat alárendelt jelentőségűnek, a tárgyi fogalmakat viszont mindenkor elsődlegesnek kell tekintenünk, és ennek megfelelően előnyben kell részesítenünk.

Az analógia elvéről ebben az esetben sem kell lemondanunk, csupán nem a személyi, hanem az időfogalom analógiáját vesszük alapul. Az időfogalmak esetében ui. bár fordított, de a személyi fogalmakhoz hasonlóan szintén egyetemes az eljárás: az időfogalom általában a tárgyalt téma időbeli kiterjedését jelöli; azt, hogy a mű mettől meddig foglalkozik tárgyával. Ilyenkor az időfogalom semmiképp sem kerül főtárgyszóba, csak altárgyszóként fordul elő. Ritkábban az idő a mű tulajdonképpeni tárgya (periódizációs kérdések, adott történelmi korszak tartamának meghatározása, a korszak jellemző sajátosságai, földtörténeti korok stb.), ilyenkor az időfogalom a főtárgyszó.

Ha az időfogalmat választanánk mintául, abból indulva ki, hogy az időfogalmakkal való rokonság — legalábbis az esetek egy részében — már a megfogalmazásból is önként adódik, hiszen ha az időfogalom az időben, akkor a helyfogalom a térben határozza meg a tárgy kiterjedését, annak az lenne a következménye, hogy a helyfogalmak nem kerülhetnének főtárgyszóba. Ebben az esetben ellentétbe kerülnénk katalógusszerkesztési alapelvünkkel, a legszűkebb fogalom elvével, nem volnánk képesek megakadályozni az osztályok képződését, hatalmas anyag gyűlne fel néhány igen tág, általános fogalom alatt.

⁹ Cutter: i. m. 39. p. (4. ed.: 69. p.).

Mert ha igaz is, hogy az időfogalom időben, a helyfogalom térben határozza meg a tárgy kiterjedését, a két fogalom közötti analógia ezzel lényegében végéhez is ért, további rokon vonások nem mutathatók ki az idő- és a helyfogalmak között. Nézzünk egy példát: senkinek sem jutna eszébe helyteleníteni, hogy a *Magyarország története a XVIII. században* c. kiadványról nem készül fő-tárgyszó a XVIII. század alatt, ugyanakkor annak eldöntése, hogy a mű „Történelem”, vagy „Magyarország” alatt szerepeljen inkább, már feltétlenül vitát váltana ki. Egyetlen szerzőt sem tudunk idézni, aki a helyfogalomnak a fő-tárgyszóból történő egyetemes kirekesztése mellett szállna síkra. Ez azt jelenti, hogy a helyfogalmat nem tekinthetjük feleslegesnek, elhanyagolhatónak. Nem akkor készítenék jó tárgyszókatálogust, ha abban csak tárgyi fogalmakat szerepeltetünk. Nem az a baj, hogy helyfogalmak kerülnek fő-tárgyszóba, hanem csak az, hogy a velük kapcsolatos tárgyi fogalmak nem kapnak fő-tárgyszót.

VI.

Amint látjuk, a helyfogalmakra nem alkalmazható mechanikusan sem a személyi fogalmak, sem az időfogalmak esetében bevált módszer. Logikusan kínálkozik a megoldás: készüljön fő-tárgyszó mind a hely-, mind a tárgyi fogalom alatt!

Cutter világosan látta, hogy „az egyetlen kielégítő módszer a kettős tárgyszavazás a helyi és a tudományos tárgy alatt, — vagyis egy Kalifornia geológiájáról szóló művet például mind »Kalifornia«, mind »Geológia« alá be kell sorolni, és ezt a gyakorlatot úgy kell megvalósítani a katalógusban, hogy a földrajz iránt érdeklődő ne legyen kénytelen a Kaliforniáról szóló műveket »Növénytan«, »Geológia«, »Természettudomány«, »Paleontológia«, »Állattan«, és tucatnyi hasonló tárgyszó alatt keresgélni, és a természettudást se kelljen »Kalifornia«, »Anglia«, »Oroszország«, és más helyek nevéhez utasítani, hogy megtalálja a különböző geológiai értekezéseket.”¹⁰

Kétségkívül ez a legegyszerűbb, a legcélravezetőbb és egyben a legkényelmesebb megoldás. Általános érvényű szabály megalkotását tenné lehetővé, és pedig olyan szabályt, amelynek alkalmazása a könyvtáros számára semmiféle nehézséget sem okozna, és egyben az olvasó igényeit a legmesszebbmenőkig kielégítené.

Felvetődik ugyan vele kapcsolatban az a két probléma, amelyekről a IV. és V. fejezetben (a személyi és az időfogalmakkal kapcsolatban) már szóltunk, nevezetesen, hogy igen nagy mennyiségű anyag halmozódna fel egy-egy helyfogalom alatt, illetve nem lehetne elkerülni a csoportok képződését a tárgyi fogalmak alatt. Ezeket az elméleti jellegű aggályainkat azonban könnyűszerrel félretehetnénk, ha nem kerülnénk szembe egy sokkal súlyosabb gyakorlati nehézséggel: a kettős besorolás következtében a tárgyszókatálogos rendkívüli módon felduzzadna, és ez nemcsak súlyos költségtöbblettel terhelne a könyvtárakat, nemcsak a katalógus elhelyezése okozna komoly gondot, de erősen megnehezítené a katalógus használatát is.

¹⁰ I. m. 67. §. 39. p. (4. ed.: 164. §.).

Maga Cutter is kénytelen belátni, hogy „mivel a tárgyszavaknak ez a bősége a katalógust igen terjedelmessé tenné, általában kénytelenek vagyunk választani ország és tudományos tárgy között.”¹¹

Minthogy a személyi fogalmak azért kerülnek főtárgyszóba, mert dominálnak a tárgyi fogalmakkal szemben, az időfogalmak viszont azért nem alkalmasak főtárgyszónak, mivel alárendelt jelentőségűek, a helyfogalmakról pedig kiderült, hogy mindkettővel mutatnak hasonlóságot, de egyszersmind lényegesen el is térnek tőlük, és ezért sem az előbbi, sem az utóbbi esetében alkalmazott módszer nem felel meg számukra, továbbá minthogy a kettős tárgyszavazás ellen igen nyomós érv szól, ezért a szakemberek egy része úgy látja, általános érvényű, ún. generális szabály kidolgozására nincs lehetőség, a probléma egységes, valamennyi előforduló esetre érvényes rendezéséről végleg le kell mondani. Helyette hozzáláttak, hogy kikeressék azokat az eseteket, amelyekben a helyfogalom a személyi fogalomhoz hasonlít jobban, vagyis pregnánsabb a vele kapcsolatban álló tárgyi fogalomnál, és hasonlóképp meghatározzák azokat az eseteket, amikor az időfogalommal mutat közelebbi rokonságot, azaz nem játszik domináló szerepet. Ha sikerül olyan fogódzókat találni, melyek segítségével eldönthető, mikor „pregnans” a helyfogalom és mikor nem, akkor ez egyszersmind lehetővé teszi annak eldöntését is, mikor készüljön róla főtárgyszó, és mikor kell megelégednie az altárgyszó szerepkörével.

Szakemberek egész sora próbálkozott meg e feladat megoldásával. Különféle speciális szabályokat állítottak fel, kiválasztották azokat a tárgyi fogalmakat, témaköröket, tudományágakat, amelyek — szerintük — a helyfogalommal kapcsolatba lépve utóbbiakkal szemben alárendelt szerepet játszanak, és amelyeknek tárgyi fogalom alatt történő besorolása ezért szükségtelen. Logikusnak tartották, hogy ha vannak olyan szakterületek, amelyek esetében elegendő a helyfogalom alatti tárgyszavazás, akkor a többiekénél viszont elégséges csupán a tárgyi fogalom figyelembe vétele.

Sajnos ezzel sem sikerült minden problémát kielégítően megoldani. A módszer leglelkesebb hívei is kénytelenek elismerni, hogy a tárgyak csoportosítása önmagában nem elég.

Kiderült, hogy egy és ugyanazon tárgyi fogalom másként viselkedik, attól függően, milyen fajta helyfogalommal kerül kapcsolatba. Nem elegendő tehát a tárgyi fogalmak szétválasztása, különbséget kell tenni a helyfogalmak különféle csoportjai között is. Ilymódon meglehetősen bonyolult szabályok születtek, szaporodott a kivételek száma, következésképp bizonytalanná vált az ezekre támaszkodó gyakorlat.

A javaslatok között volt olyan, amelyik az esetek nagy részében a helyfogalomnak juttatta az elsőség jogát, és csak csekélyszámú esetben részesítette vele szemben előnyben a tárgyi fogalmakat. Ugyanazok a kifogások merültek fel ezzel kapcsolatban, mint a helyfogalom elsőlegességét hangoztató tétellel szemben, hiszen gyakorlatilag valóban alig különbözött a helyfogalom teljes primátusát vallókétól. Kiútkeresés közben mind nagyobb súlyt helyeztek a tárgyi fogalmakra, fokozatosan mind több helyfogalmat irtottak ki a főtárgyszóból,

¹¹ Uo.

amivel viszont mind jobban megközelítették az ellenkező végletet, holott arról már bebizonyosodott, hogy hibás.

Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, bemutatjuk a különféle szelekciós kísérletek néhány ismertebb változatát.

VII.

Roloff kézikönyvének¹² második kiadásában a hely- és tárgyi fogalmak találkozását a tárgyszóképzés „*egyik legnehezebb kérdésének*” mondja,¹³ a harmadik kiadásban¹⁴ azonban már csupán „*nagyjelentőségűnek*” tekinti. Ebből arra következtethetnénk, hogy időközben — neki vagy másnak — sikerült a problémát kielégítően megoldani. Valójában a könyvben ismertetett elvek és szabályok nem változtak a két kiadás között eltelt tizennégy esztendő leforgása alatt.

Roloff a helyfogalmak minél szélesebb körű korlátozását propagálókkal ellentétben nemcsak arra mutat rá, hogy ha a helyfogalom főtárgyszóba kerül, akkor egy-egy helyfogalom alatt nagy anyag gyűlik fel az összes rávonatkozó tárgyi fogalmakból a művészettől egészen a pillangókig, hanem igen helyesen arra is, hogy ha viszont a tárgyi fogalmak kerülnének főtárgyszóba, akkor ezek alatt halmozódna fel egészségtelenül sok helyfogalom.¹⁵ Felismeri és regisztrálja a helyfogalmakban rejlő igen erős tendenciát, amely arra irányul, hogy főtárgyszóvá tegye a helyfogalmat.¹⁶ A megoldást — Kind hatására¹⁷ — „*meglehetősen bonyolult és felhasználásukat tekintve sok lehetőséget nyitva hagyó szabályok felállításában*” látja.¹⁸

A gyakorló katalogizálók előtt közismert tény, hogy minél bonyolultabb egy szabály, annál nehezebb annak alkalmazása; továbbá, hogy az a szabály, amelyik többféle értelmezési vagy alkalmazási lehetőséget enged meg, nem tekinthető többé szabálynak. Roloff esetében ismét bebizonyosodik ennek az „*előítéletnek*” helytálló volta.

Első szabálya igen egyszerű. Kimondja, hogy a helyfogalmak általában főtárgyszóba kerülnek, mert lehetőség szerint az egy helyfogalomra vonatkozó összes anyagot együtt kell tartani.¹⁹ Noha az „*általában*” és a „*lehetőség szerint*” már eleve biztosítja a szabály tetszés szerinti megszegését, Roloff szükségesnek tartja még külön hozzáfűzni: elképzelhető, hogy valamelyik könyvtárban fontosabbnak tartják a tárgyi fogalmat a helyfogalomnál, és ezért az előbinek biztosítják az elsőbbséget.²⁰ A maga részéről ezt csak bizonyos megszorításokkal

¹² *Lehrbuch der Sachkatalogisierung*. 2. Aufl. Leipzig, 1954.

¹³ I. m. 95. p.

¹⁴ Leipzig, 1968. 122. p.

¹⁵ Uo.

¹⁶ I. m. 120. p.

¹⁷ Ld. a 28. sz. jegyzet.

¹⁸ Roloff: i. m. 122. p.

¹⁹ 12c. §.

²⁰ I. m. 137. p. jegyzet.

tartja helyesnek. A helyfogalmak számának csökkentése indokolt, de csak ha ún. szűkebb tárgyi fogalmakról van szó (ilyen szűkebb fogalom pl. a „Barokk építészet”), tág tárgyi fogalmaknál sem engedhető meg a tárgyi fogalom főtárgyszóba emelése (ilyen tág fogalmak: „Építészet”, „Történelem”, „Művészet” stb.), mert ez a szisztematizálás irányában hatna. Később még egyszer visszatér erre a problémára: „Minél speciálisabb egy tárgyi fogalom, annál kevésbé szükséges a vele összekapcsolt helyfogalomra tekintettel lenni.”²¹

Az ismertetett szabályon kívül több másik intézkedik a részletkérdésekről, ezek azonban meglehetősen zavarosak, ellentmondók, és főképp nem segítenek annak eldöntésében, mikor tekintendő a tárgyi fogalom elég tágának ahhoz, hogy a helyfogalom legyen a főtárgyszó, és mikor annyira szűknek, hogy utóbbi háttérbe szorítsa?

Mindeme gyengéi ellenére Roloff kétségtelen érdeme, hogy nem engedi meggyőzni magát — legalább elvileg — a helyfogalom másodlagos voltáról, nincs olyan szabálya, amely kimondaná, hogy meghatározott tárgyi fogalmak, ha helyfogalommal vannak kapcsolatban, ne helyfogalom alatt kapjanak főtárgyszót. Példáiból sem következtethetünk teljes bizonyossággal, mivel ezek — akárcsak szabályai — nem egyszer megbízhatatlanok, ellentmondanak egymásnak. Az egyik példában²² az „építészet” és a „dinoszaurusz” helyfogalom alá kerül, de nem tudhatjuk, hogy a képzőművészet az építészettel azonos elbírálás alá esik-e, még kevésbé, hogy a dinoszauruszt régészeti, őslénytani, vagy állatföldrajzi, ökológiai jelenségnek kell-e tekintenünk?

Az viszont bizonyos, hogy a politikai, jogi, gazdasági, történelmi, földrajzi, néprajzi, helytörténeti, topográfiai kérdések, valamint az általános természetű kultúrjelenségek (nyelvészet, irodalom, történetírás) irodalma a helyfogalom alatt kap főtárgyszót.²³

Roloff elmosódó szabályai nem teszik lehetővé, hogy szabályzatát besoroljuk az erlangeni mellé, mint olyat, amely a helyfogalom alatti következetes tárgyszavazást írja elő. Általános szabályával ellentétben bizonytalan kísérleteket tesz a tárgyi fogalmak tematikai kategorizálására is, tehát a szelekciós módszerekhez áll közelebb. Továbbá a kétértelműség, határozatlanság, bizonytalanság nyitotta kisajtó mellett még egy másikat is feltár az egyéni megoldások számára: felvillantja a tágabb és szűkebb fogalmak különbözőképpen történő tárgyszavazásának lehetőségét.

VIII.

Igen részletesen foglalkozik a helyfogalom problémájával Drtina könyve,²⁴ és pontosan az ellenkező következtetésre jut, mint Roloff. Elöljáróban megállapítja, hogy nem véletlenül szokták a tárgyszókatalógus „Achilles-sarkának” nevezni, s hogy megfelelő szabályok hiánya ingadozásokra

²¹ I. m. 138. p. 367. sz. jegyzet.

²² 12c. §.

²³ 12f. §.

²⁴ Jaroslav Drtina: *Predmetovy katalog*. Praha, 1957., az alábbiakban a német fordítás lapszámaira hivatkozunk: *Der Schlagwortkatalog*. Leipzig, 1961. 74. p.

és következtetlenségre vezetett a gyakorlatban. Drtina véleménye szerint a helyfogalmak — ő „*földrajzi tárgyszavakról*” beszél — túlságosan nagy számban történő alkalmazása nagyobb könyvtárak tárgyszókatalógusaiban káros következményekkel jár, mivel nagy és heterogén csoportok keletkezéséhez vezet. Ennek elkerülése érdekében olyan szabályokat kíván kidolgozni, amelyek nemcsak a felesleges kettős tárgyszavazást küszöbölik ki, hanem egyúttal elejét veszik a tartalmilag nem rokon anyag földrajzi fogalmak alatt bekövetkező felhalmozódásának is.²⁵

Itt egy pillanatra meg kell állnunk, hogy feltegyünk egy igen fontos kérdést: miért van szükség a tárgyszókatalógusban a „*tartalmilag nem rokon anyagok*” felhalmozódásának kiküszöbölésére? Miért tartja Drtina károsnak, ha a helyfogalmak alatt „*heterogén*” csoportok keletkeznek? Egyetlen választ adhatunk csupán: bizonyára azért, mert nincs tisztában a tárgyszókatalógus alapvető sajátosságaival, lényegével. A tárgyszókatalógustól semmi sem áll távolabb, mint hogy tartalmilag rokon anyagot halmozzon fel, erről eleve le kellett mondania. Éppen ellenkezőleg, alapvető célkitűzése az, hogy tartalmilag nem-rokon anyagát formai szempontok szerint (azaz betűrendben) sorolja fel. Drtinától tehát aligha remélhetünk sikeres megoldást, hiszen már elvi kiindulása is hibás.

Arra a kérdésre: „*mely esetekben lehet a földrajzi fogalom főtárgyszó?*” válasza a következő: akkor, ha a dokumentum témája, tulajdonképpen tartalma valamely ország, vidék vagy hely maga, vagyis az illető földrajzi fogalmat a dokumentum különféle szempontokból tárgyalja, és ennek következtében a mű tárgyának megjelölése nem is volna másként lehetséges, hiszen egész sereg különféle tárgyi fogalmat kellene felsorolni. Viszont ha a helyfogalom („*földrajzi fogalom*”) egy tárgyi vagy személyi fogalom kiterjedési körének meghatározására, korlátozására szolgál, abban az esetben a helyfogalom nem szerepelhet főtárgyszóban.²⁶

Drtina úgy véli, hogy noha ez csak általános útmutatás, a fogas kérdést ezzel mégis megoldotta. Nem is tesz ezután egyebet, mint hogy utal Dikovszkaja elveire, anélkül azonban, hogy világosan megmondaná, egyetért-e velük, vagy helyteleníti azokat? Nézzük ezek után a Dikovszkaja alapján idézett példákat: ezek szerint helyfogalom (pontosabban: országnév) alatt kell tárgyszavazni a földrajzi, történelmi, gazdaságföldrajzi műveket, továbbá a nemzetközi kapcsolatokról, szerződésekről, törvényekről szóló dokumentumokat, de tárgyi fogalom alá kerülnek azok, amelyek valamely ország flórájáról, iparáról vagy gazdaságpolitikájáról szólnak.

Azt, hogy egy ország földrajza mennyivel kapcsolódik szorosabban az országhoz, mint annak flórája; hogy gazdaságföldrajza miért jellemzőbb rá, mint ipara vagy gazdaságpolitikája, ne firtassuk. Dikovszkaja példáinak egy része enélkül is ellentmond Drtina szabályának, amely kimondja, hogy az a mű tárgyszavazható az ország alatt, amelynek témája maga az ország, és amely többféle szempontból tárgyalja a kérdéses helyet: a nemzetközi kapcsolatok, szerződések, törvények esetében ez semmiképp sem helytálló.

²⁵ I. m. 75. p.

²⁶ Uo.

Akárhogy is vélekedik Drtina az előbbi példákról, a maga részéről csaknem teljesen kiküszöböli a helyfogalmat a tárgyszókatalógusból, pontosabban a főtárgyszóból. Konceptiójának labilis voltát maga is érezhette, mert végezetül még hozzáteszi, hogy mindez természetesen csak az általános gyűjtőkörű könyvtárakra vonatkozik, szakkönyvtárak esetében merőben más a helyzet. Ez utóbbiak számára kifejezetten ajánlatos a helyfogalmak „széleskörű felhasználása”, akár invertált formában is, ami „bizonyos esetekben” kettős besorolást jelent, egyet a helyfogalom, egyet a tárgyi fogalom alatt.²⁷

Mindössze három kérdés marad tisztázatlan Drtina módszerével kapcsolatban. Az első: hogyan, milyen szempontok alapján használják a szakkönyvtárak „széles körűen” a helyfogalmat; a második: melyek azok a „bizonyos esetek”, amelyek kettős tárgyszavazást tesznek szükségessé; s végül: miért jó a szakkönyvtárban az, ami nem jó az általános gyűjtőkörű könyvtárakban?

IX.

Igen tanulságos Helmut Kind idevágó nézeteinek tanulmányozása.²⁸ Kind különbséget tesz ún. „szűkebb értelemben vett helyfogalmak” (falvak, városok, járások) és ún. „népi-földrajzi fogalmak” (földrészek, országok, népek és néptörzsek között, és az utóbbiakkal foglalkozik részletesebben.²⁹ Elődeinek megoldási kísérleteiről szólva elmondja, hogy közülük sokan egységes eljárásra törekedtek, és ezért olyan szabályokat állítottak fel, amelyek a „népi-földrajzi fogalmakat” előnyben részesítik a tárgyi fogalmakkal szemben. Nem tagadja, hogy a földrajzi szempontból kiinduló könyvtárhasználók számára ez a legelőnyösebb, hátránya azonban, hogy egy-egy földrajzi fogalom alatt idővel áttekinthetetlenül nagy mennyiségű tárgyi fogalom halmozódik fel.³⁰

Már több ízben szó esett róla, hogy a helyfogalom alatt felgyűlt nagyszámú tárgyi fogalom semmivel sem rosszabb, mint a tárgyi fogalom alatt felgyűlt helyfogalmak sokasága, sőt, amint később látni fogjuk, több szempontból jobb is! Most azonban kövessük tovább Kind okfejtését.

Kind nem azt a következtetést vonja le az említett tényből, amit pl. Drtina, vagyis hogy a helyfogalmak számát a lehető legkisebbre kell csökkenteni, hanem megpróbálkozik a szelekcióval. Úgy véli, hogy a népi-földrajzi fogalmak bár többnyire tágkörűek és tartalmilag szegényesek, bizonyos esetekben viszont igen pregnánsak és meghatározó erejűek. Az előbbi esetben a tárgyi fogalomnak van nagyobb jelentősége, az utóbbiban azonban a népi-földrajzi fogalmaknak.³¹ Ez az oka annak, hogy nem lehet egységes szabályt megállapítani, hanem a körülményektől függően különbözőképpen kell eljárni.³² A logikus eljárás az volna, ha a népi-földrajzi fogalom kerülne főtárgyszóba olyan

²⁷ Uo.

²⁸ *Der Schlagwortkatalog der Universitäts- und Landesbibliothek Halle (Saale)*. Leipzig, 1953.

²⁹ Ld. a 38. és 39. sz. jegyzeteket.

³⁰ I. m. 25—26. p.

³¹ I. m. 27. p.

³² I. m. 26. p.

kor, amikor az a hangsúlyosabb, és a tárgyi fogalom akkor, amikor ezen van a hangsúly. Mindeddig azonban senkinek sem sikerült meghatározni, hogy mikor „*pregnans*” a népi-földrajzi fogalom, és mikor nem az, minthogy nincs olyan objektív kritérium, amelynek segítségével el lehetne dönteni, mikor tekinthető egy fogalom hangsúlyosnak, és mikor nem?³³

Kind foglalkozik azokkal a kísérletekkel is, amelyek mechanikus, formális módon meghatározzák azokat a tárgyi fogalmakat, amelyek ha népi-földrajzi fogalmakkal kerülnek kapcsolatba, altárgyszóba kerülnek, ugyanakkor a többi tárgyi fogalom mindig főtárgyszóként szerepel. Leggyakrabban a történelem, földrajz, néprajz és politika azok a tárgykörök, amelyeket a népi-földrajzi fogalom alá szoktak rendelni, legalábbis Kind szerint, aki megfelelkezni látszik az irodalomról és a nyelvészetéről. Ha egyes tudományokon (tehát a történelemben, földrajzon stb.) belül csak kisszámú fogalomra érvényes ez a szabály, akkor sok esetben megfelelő lehet, de valamennyi előforduló esetben semmiképp, mivel formális megfontolásokra épült. Még ha beérnénk a fentebb felsorolt négy tárgyi fogalommal, akkor is nyomban felvetődik a kérdés, mi a teendő pl. a különböző német törzsekről vagy a Szovjetunió gazdaságföldrajzáról szóló művek esetében?³⁴

Kind úgy véli, mindebből világos, hogy valamennyi módszer hibás. A népi-földrajzi fogalmat nem lehet minden esetben főtárgyszóként alkalmazni, de nem volna helyes teljességgel mellőzni sem. Nem lehet meghatározni, mikor hangsúlyos, de hibás a formális szelekció is, nem lehet kiválogatni azokat a tárgyi fogalmakat, amelyekkel kapcsolatba lépve a népi-földrajzi fogalmaknak főtárgyszóban a helyük. Mi van akkor még hátra? „*A fogalmi kapcsolatok tartalmi oldalának vizsgálata*”, válaszolja Kind,³⁵ ennek révén el lehet dönteni, mikor milyen eljárásra van szükség.

A tartalmi vizsgálat eredményeként megállapítja; két eset van, amikor a népi-földrajzi fogalom *pregnans* és meghatározó erejű más fogalmakkal szemben. Az egyik az, amikor a népi-földrajzi fogalom a tárgyi fogalommal valóminő állandó kifejezést („*eine Art von stehenden Ausdruck*”) alkot. Ilyenek: „*das deutsche Volkstum*”, „*die Französische Revolution*”, „*das europäische Problem*”. Sajnos Kind nem vesz annyi fáradságot, hogy megmagyarázza, mit ért állandó kifejezésen, vajon ebbe a kategóriába tartozik-e pl. a német egység, a közeli kérdés, a vietnámi háború, a perzsa szőnyeg, a holland kakaó vagy a svájci csokoládé?

A másik kategóriába azok a népi-földrajzi fogalmak tartoznak, amelyek „*tisztán földrajzi-helyismereti*” vagy „*teljes egészében történelmi-politikai*” természetű, általánosabb tárgyi fogalomhoz járulnak.³⁶

Minden más esetben a tárgyi fogalom lesz a főtárgyszó, a népi-földrajzi fogalom pedig — vesszővel elválasztva tőle — altárgyszóba (Kind „*mellé-*

³³ I. m. 27. p.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ I. m. 27—28. p.

tárgyszó"-nak nevezi) kerül. Pl.: „Kereskedelem, Németország”, „Jog, Németország”, „Nyelv, német” stb.³⁷

Ennyit mond a kérdésről Kind könyvének bevezető, elvi részében, és ez bizony alig különbözik attól a formális megoldástól, amelyről éppen ő állapította meg, hogy használhatatlan. Ami új benne, az az állandó kifejezések területén tett engedmény, és az, hogy a népi-földrajzi fogalmak mellett altárgyszóba kerülő tárgyi fogalmak körét minden korábbinál szűkebbre vonta.

Kind elképzeléséről újabb részleteket tudhatunk meg a könyv második részében közölt szabályzatból. Sajnos az itt közölt meghatározások elég ködösek, nehézkesek, fogalmazásuk az érthetatlenség határát súrolja, és olykor többféleképpen értelmezhetők, mintha szándékosan kerülné a határozott, világos distinkciókat.

Már láttuk, hogy Kind különbséget tesz a helyfogalmak különböző típusai között: más elbírálás alá esnek az ún. „szűkebb értelemben vett helyfogalmak”, vagyis a falvak, városok, járások és városállamok nevei,³⁸ és ismét más szabályok érvényesek az ún. „népi-földrajzi fogalmakra”. Ez utóbbi kategóriába tartozik az első kategóriából kirekesztett valamennyi fogalom, vagyis a nagyobb területekre vonatkozó elnevezések, a népi és törzsi nevek (pl.: Németország, Európa, Dél-Amerika, Harz, Majna-vidék, arabok, hunok).³⁹

Következzék ezután maga a szabály: „Ha a helyfogalmak más, nem koordinált [vagyis nem mellérendelt, hanem alá- vagy fölérendelt] fogalmakkal lépnek kapcsolatba, akkor az lesz közülük a főtárgyszó, amelyik a másik fogalommal specifikus, szűkebb körű fogalmat alkot.”⁴⁰

Amennyiben fenti követelménynek az ún. szűkebb értelemben vett helyfogalmak eleget tesznek, csaknem kivétel nélkül főtárgyszóba kerülnek.⁴¹ Kind a következő példákat sorolja fel: berlini biedermeier, berlini családok, hallei söripar. Érvényes a szabály egyesületek, intézmények, intézetek, kulturális létesítmények, újságok esetében is, amennyiben helyi megköötöttséggel rendelkeznek, pl.: naumburgi dóm, berlini nyilvános tudományos könyvtár, Rostocki Régészeti Társulat.⁴²

Nem lesz főtárgyszó a szűkebb értelemben vett helyfogalom, ha a vele kapcsolatban álló másik fogalom fizikai személy, egy cég neve, vagy ha a tárgyi fogalmat kísérő helymegjelölés nem játszik szerepet. Az első esetben a személyi fogalmak elsődleges volta érvényesül, a második kivételes csoportba a szilárd helyi kötöttség nélküli egyesületek, intézmények és azok a kongresszusok tartoznak, amelyek székhelyüket rendszerint évente változtatják. Kind példái: Stendhal Rómában; baromfi-kiállítás, Weimar, 1948; mainzi filozófuskongresszus, 1948; Kultúrszövetség Németország demokratikus megújítására.⁴³

A többi, vagyis nem szűkebb értelemben vett helyfogalmak, tehát az ún.

³⁷ I. m. 28. p.

³⁸ 51a. §.

³⁹ 51b. §.

⁴⁰ I. m. 71. p. 52. §.: „eine besondere Art bildet”.

⁴¹ Uo.

⁴² I. m. 71. p. 52a. §.

⁴³ 52a. §.

„népi-földrajzi fogalmak” (országok, földrészek nevei, fizikai földrajzi elnevezések, népnevek) csak akkor lehetnek főtárgyszavak, ha 1. valamely másik ország- vagy népnévvel vannak összekapcsolva (pl. „Brazíliai németek”, „Iturinégerék”); 2. a tárgyi fogalommal állandó kifejezést alkotnak (pl. „Francia forradalom”, „Német Birodalmi Vasút”, „Krími háború”, „Német törzsek”), ilyenkor legtöbbször melléknévi alak szerepel a főtárgyszóban; 3. kifejezetten földrajzi vagy történelmi-politikai jellegű, általánosabb értelmű tárgyi fogalomhoz járulnak, és pedig legtöbbször főnévi alakban, a Németország földrajzáról szóló mű tárgyszava tehát:

Németország
= ált., monográfia

egy német történelmi munkáé:

Németország
(történelem)

a német külpolitikával foglalkozó értekezése pedig:

Németország
(külpolitika)

a „*Das Staatsdenken in Deutschland seit der Reformation*” c. műé:

Németország
(politikai filozófia, újkor).⁴⁴

Van még egy további szabály is, talán a legzavarosabb valamennyi közül, amelyik az összes helyfogalomra érvényes, a szűkebb értelemben vettekre és a „népi-földrajzi fogalmakra” egyaránt. Eszerint főtárgyszóba kerül a helyfogalom akkor, ha egy másik fogalom a helyfogalomnak bizonyos meghatározott kapcsolatára, vonatkozására, összefüggésére mutat rá (pl. Varsó újjáépítése, Németország megszállása, Németország és Európa a XIX. században).⁴⁵

A most ismertetett szabályok megértéséhez nagymértékben hozzájárul Kind azzal, hogy felsorolja azokat a tárgyi fogalmakat, amelyekkel összekapcsolva a „népi-földrajzi fogalmak” nem lehetnek főtárgyszavak. Ezek a következők: jog, művészet, irodalom, nyelvészet, továbbá a különböző természettudományok.

A földrajz és a történelem említésekor — mint már láttuk — Kind igen nyomatékosan hangsúlyozta, hogy csak a „tiszván”, „kifejezetten” földrajzi, történelmi jellegű fogalmak kaphatnak „népi-földrajzi fogalmat” főtárgyszóul. Most ezt is bővebben megmagyarázza: ha a „népi-földrajzi fogalom” olyan történelmi vagy földrajzi fogalommal áll kapcsolatban, amely egy más (nem történelmi vagy földrajzi) tudományterülethez tartozó fogalommal alkot összetételt, akkor ez az összetett fogalom már nem tekinthető „tiszván” földrajzi vagy történelmi fogalomnak, ezért a „népi-földrajzi fogalom” nem kerülhet főtárgyszóba. Ilyenek pl. a gazdaságföldrajz, a kultúrtörténet, a kultúrpolitika.⁴⁶

⁴⁴ I. m. 71—72. p.

⁴⁵ I. m. 73. p. 52b. §.

⁴⁶ I. m. 72—73. p.

Összegezve az eddigieket, Kind elgondolásában keverednek a helyes észrevételek a teljesen elhibázottakkal. Kétségtől igaza van abban, hogy minél szűkebb a helyfogalom, annál kevésbé lehetséges mellőzni a tárgyszókatalógusból, márpedig ha altárgyszóba utaljuk, azzal lényegében örökre elrejtettük a könyvtár használói előtt. Hasonló a helyzet az igen tág körű helyfogalmakkal, ellenkező előjellel: minél általánosabb, minél nagyobb, minél közismertebb [!], minél bővebb irodalommal rendelkezik, annál könnyebb szívvel mondhatunk le főtárgyszóba kerüléséről. Tévedés viszont azt hinni, hogy a helyfogalmak Kind-féle megosztása megoldhatná a problémát, hiszen a határ nem mindig azonos, nemcsak a helyfogalmak elvont rangsorától (város, járás, ország stb.) függ, vajon szűk vagy tág fogalomról van-e szó, hanem — amint épp az imént utaltunk rá — változik az azonos kategóriába tartozó helyfogalmak esetében is attól függően, nagyobb vagy kisebb kiterjedésű (város, járás), közismert, híres, történelmi jelentőségű stb., nagy irodalommal rendelkezik róla a könyvtár vagy sem. Csak valamennyi említett tényező figyelembevételével mondhatjuk ki — ha ugyan egyáltalán kimondhatjuk —, hogy bizonyos helyfogalom mellőzhető. Kind katalógusában Ghana, Biafra, Laosz és még egész sor ország nevének a rendelkezésre álló irodalomnak csak csekély töredékét találunk meg, viszont tízezer karton között kellene kutatnunk Berlin, Párizs vagy London neve alatt. Mi értelme elbújtatni azt az esetleg csak néhány művet, amely egy-egy országról, megyéről, tájegységről a könyvtár rendelkezésére áll, de véletlenül nem a Kind által „engedélyezett” tudományágakról szól?

Nem más a helyzet azokkal a tárgyi fogalmakkal sem, amelyek szűkebb értelemben vett helyfogalmakkal állván kapcsolatban, úgyszintén elmerülnek a katalógus átláthatatlan mélységeiben.

Nem szerencsés az „állandó kifejezések” fogalom bevezetése sem, a leg-szerencsétlenebb pedig az, hogy a „tartalmi elemzés”-ből a nyelvek és az irodalom mellett előforduló „népi-földrajzi fogalmak” mint nem eléggé pregnánsak kerülnek ki. Hogy miért helyesebb a német nyelvet „*Nyelv*”, a német történelmet „*Németország*” alatt tárgyszavazni, mint — mondjuk — megfordítva, arra nem próbál választ adni, de hiába is próbálná meg, úgysem sikerülne.

Kind attól fél, hogy egy-egy helyfogalom alatt áttekinthetetlenül sok tárgyi fogalom halmozódna fel, ha a „népi-földrajzi fogalmak” számát nem korlátoznánk, de megfelelkezik arról, mire vezet az általa javasolt megoldás? Még elképzelni is hátborzongató, mekkora anyag gyűlik fel „*Jog*”, „*Irodalom*”, „*Nyelv*”, „*Művészet*”, és más hasonló tárgyszavak alatt!

Végeredményben Kind nem képes a gyakorlatban jól alkalmazható szabályokat alkotni; a helyfogalmak különböző típusainak elhatárolása, különválasztása azon felül, hogy nem oldja meg a problémát, megnehezíti az eligazodást az olvasó számára is, aki nehezen érti meg, miért keres az egyik helyfogalom alatt sikerrel, és miért sikertelenül a másik alatt? Nyilván arra a meggyőződésre jut, hogy azért nem talál semmit, mert nincs is a könyvtár anyagában.

X.

Könnyed, elegáns, nagyvonalú és semmitmondó a francia szabvány.⁴⁷ Bár elismeri, hogy „nem könnyű eldönteni, melyik legyen a főtárgyszó” a hely- és tárgyi fogalom közül,⁴⁸ végül mégis a tárgyi fogalmat részesíti előnyben, és csak valamely adott hely földrajza, intézményei, műemlékei, továbbá a városi létesítmények esetében engedi át a helyfogalmaknak az elsőséget (pl.: „Bretagne, földrajz”, „Marseille, Kereskedelmi Kamara”, „Párizs, Chaillot palota”). Főtárgyszóba kerül a helyfogalom természetesen olyankor is, amikor a hely a mű tulajdonképpeni tárgya,⁴⁹ ebbe a kategóriába tartozónak tekintti a szabvány a történelmi műveket,⁵⁰ és — legalábbis bizonyos esetekben — a nyelvészeti kiadványokat.⁵¹ Viszont nem a helyfogalom alatt sorolja be az irodalmat (ez utóbira csak az altárgyszavakkal foglalkozó szabályokból és példákból következtethetünk).⁵²

Az eddig elmondottak nem érdemelnek figyelmet, inkább a szabvány szel-leme az, ami miatt érdemes foglalkoznunk vele. Készítői ui. egyáltalán nem helyeztek súlyt a helyfogalommal kapcsolatos problémák egyértelmű szabá-lyozására, bizonyára úgy okoskodtak, miért pont ők oldják meg azt, ami még senkinek sem sikerült? Nem túl nagy meggyőződéssel ismertetik a fentebb el-mondottakat, majd nyomban hozzátesszik, hogy leghelyesebb a kettős besorolás minden olyan esetben, amelyben erre „mód van”,⁵³ és ilyenkor az, ami az egyik kartonon altárgyszóként szerepel, a másikon főtárgyszóvá lesz és az élre kerül (pl.: „Orvostudomány, Egyesült Államok”, illetve „Egyesült Államok, orvos-tudomány”). A tárgyszavaknak ez a fajta megforgatása, invertálása, fakultatív, a könyvtárosnak kell eldöntenie, hogy a könyvtár jellegétől függően szükség van-e rá, vagy sem?⁵⁴

A szabályzat tehát mindent rábíz a katalógus készítőire, és a bíráló nem is tudja, hogy ezt a rendkívüli rugalmasságot érdemének vagy hibájának rója-e fel? Kétségtelen, hogy kitér az egyértelmű, határozott válasz elől, viszont lehe-tővé teszi, hogy a felvillantott szelekciós eljárás korlátolt egyoldalúságát a kö-rültekintőbb katalogizálók korigálhassák.

XI.

Coates mielőtt saját módszerét ismertetné, kritikusan áttekinti elődeinek próbálkozásait. Megállapítja, hogy a mai könyvtári gyakorlat az esetek több-ségében másként kezeli a helyfogalmakat, mint Cutter idejében tette, ameny-

⁴⁷ NF Z 44—070 *Documentation. Catalogue alphabétique de matières*. Paris, 1957.

⁴⁸ 1,1. §.

⁴⁹ 1,25. § jegyzet.

⁵⁰ 1,21. § és 1,23. §.

⁵¹ 1,24. §.

⁵² Vö.: 3,3. §.

⁵³ 1,21. §.

⁵⁴ 1,21. §.

nyiben a tárgyi fogalmat részesíti előnyben a helyfogalommal szemben.⁵⁵ A legtöbben elismerik ugyan, hogy vannak kivételes esetek, amikor a helyfogalomnak főtárgyszóba kell kerülnie, nincs azonban egyetértés atekintetben, mikor és mire érvényes ez a kivétel? A nehézség — mondja Coates — valószínűleg onnan ered, hogy a helyfogalomtól való félelem következtében bizonytalanság lett úrrá a szakemberek körében, nem tudják eldönteni, hogy a helyet csupán a vele kapcsolatban álló dolog (tárgy) tulajdonságának, sajátságának tekintsék-e, vagy önálló fogalomnak, amelynek az összefüggésben szereplő másik összetevő csak puszta része? Vagyis a franciaországi székesegyházakat pl. olyan székesegyházaknak kell-e tekinteniök, amelyek bizonyos különleges helyi sajátságokkal rendelkeznek, vagy Franciaországnak, mint egésznek részeiként fogják fel őket?⁵⁶

Szinte úgy érzi az olvasó, Coates kénytelen védelmébe venni a helyfogalmakat, attól félve, hogy végleg kiszorulnak a katalógusból. Ez nem véletlen, a fejlődésnek szükségszerűen ide kellett vezetnie, mert amint felmerült a kétség: szükség van-e minden esetben a helyfogalomra, majd miután kiderült, hogy számukat korlátozni lehet, már nem volt megállás az úton: a katalógus annál jobb, annál világosabb és főként annál kevesebb „felesleges” kartont tartalmaz, minél több esetben sikerül bebizonyítani, hogy a helyfogalomra nincs szükség. Innen már csak egyetlen lépés, és kimondható: a helyfogalom egyáltalán nem kerülhet főtárgyszóba. Coates még amolyan középutas, a tárgyszó alkotórészeinek, összetevőinek egymáshoz való viszonyát, kölcsönös kapcsolatát, rokonságát vizsgálja, mert ezek volnának hivatva megszabni az összetevők sorrendjét. A helyfogalom esetében úgy véli, a *másik*, tehát a tárgyi fogalom vizsgálatából kell kiindulni.

A dokumentumokban helyi korlátozással tárgyalt tárgyi fogalmak helyileg nem mind egyformán meghatározottak. Például az angol és német esztergályozási módszerekről szóló két könyv, témáját illetően, közelebb áll egymáshoz, mint — mondjuk — az a két könyv, amelyek a brit és a német adórendszerről szólnak. Ezen elv alapján Coates összeállítja a főbb tudományok sorrendjét, annak megfelelően, milyen mértékben meghatározóak rájuk vonatkozóan a helyfogalmak. Táblázata a következő: 1. földrajzi és biológiai jelenségek, 2. történelmi és társadalmi jelenségek, 3. nyelv és irodalom, 4. művészet, 5. filozófia és vallás, 6. műszaki tudományok, 7. természettudományok.⁵⁷

Kétségtávolú igaza van abban, hogy a helyi különbségek, vagyis a helyfogalmak jelentősége, sokkal nagyobb az első három kategóriánál, mint a többiekénél. A kérdés az, hol vonható meg pontosan a határ? A konvencionális modern gyakorlat a helyfogalmat teszi főtárgyszóvá az első három esetben, de kizárja a biológiát. A Library of Congress nem használ helyfogalmat a negyedik kategóriába tartozó művekre, de — bizonyos esetekben — az ötödik kategóriába tartozó tárgyakkal igen.⁵⁸ Sőt, még a rangsor elején álló tudományágaknál is vannak nehézségek, ezekről sem beszélhetünk úgy, mintha minden-

⁵⁵ Coates: I. m. 60. p.

⁵⁶ I. m. 60—61. p.

⁵⁷ I. m. 61. p.

⁵⁸ I. m. 61—62. p.

kor azonos módon viselkednének, mert míg a tág fogalmak valóban jelentős mértékben meghatározottak helyileg, addig a körükbe tartozó szűkebb fogalmakról nem mondható el ugyanez. Pl.: „*Franciaország, állatok*” és „*Franciaország, csalogányok*” nem egyenértékű, mivel a franciaországi és a görögországi fauna között valóban van különbség, de a franciaországi csalogányok és a görögországi csalogányok között aligha.⁵⁹

Ilyen és ehhez hasonló megfontolások alapján végül is Coates a következő tárgyi kategóriákra kívánja korlátozni a helyfogalmakból képezhető fő-tárgyszavak körét: földrajz, geológia, történelem, társadalomtudományok, nyelvészet, irodalom, állat- és növényiszociológia, növényi és állati organizmusok nevei. Az itt felsorolt tudományterületeken végzett kutatások, pl. történetírás, irodalomkritika stb., nem tartoznak e szabály hatálya alá, ezeket tárgyi fogalmak alatt kell tárgyszavazni, földrajzi altárgyszavakkal.⁶⁰

Coates elég bőkezű, a kiadványok tetemes része helyfogalmak alá kerül, és nem hallgatja el aggályait a szűkebb tárgyi fogalmakkal kapcsolatban sem. Tegyük hozzá, még más nehézségek is adódnának, ha szabályait a gyakorlatban is alkalmazni próbálná. Pl. a földmágnességnek egy adott földrajzi helyen bekövetkező változásairól szóló mű az 1. vagy a 7. kategóriába tartozik-e? Semmi sem indokolja, hogy a történetírást és az irodalomkritikát kiemelje általános szabálya alól. Különösen furcsa ez az irodalomkritika esetében, hiszen ez éppoly szerves része valamely nemzet irodalmának, irodalmi életének, mint az irodalom vagy az irodalomtörténet.

Coates, és a többi szelekciós kísérlet végeredményben nem tesz egyebet, mint két nélkülözhetetlen tényező közül, anélkül, hogy indokoltan tehetné, az egyikről lemond. Mivel képtelen eldönteni, hogy a kettő közül melyik a felesleges, egyiknek is, másiknak is veszni hagyja a felét, és közben azzal vigasztalja magát, hogy ha a fele el is vészett, a másik fele mégis megmaradt.

Igaz, ha elmarasztaló ítéletét nem is képes indokolni, az életben hagyottak kiválasztását nem teljesen vaktában végzi, igyekszik a „*fontosabbat*” megmenteni, egyéni elbírálásra azonban nem lévén lehetősége, csoportos végzéseket hoz. Márpedig ami érvényes a csoportra, nem mindig érvényes a csoport egyes tagjaira.

XII.

A szelekciós próbálkozások sikertelenségének legékesebb bizonyítéka a Library of Congress nagyműltű és nagyhírű tárgyszókatálógusa. Ennek a katalógusnak tulajdonképpen nincs is szabályzata, alaposan kidolgozott szabályok helyett egy csodálatos tárgyszó-index, néhány általános irányelv, és a több-évtizedes gyakorlat felhasználásával igyekszik áthidalni a felmerülő nehézségeket. Az eljárást azzal indokolják, hogy olyan általános érvényű szabályok kidolgozása, amelyek segítségével a katalogizáló minden előforduló tárgyról

⁵⁹ I. m. 62. p.

⁶⁰ Uo.

helyes, megfelelő tárgyszót tudna készíteni, eddig megoldhatatlannak bizonyult,⁶¹ a tárgyszójegyzék viszont lehetővé teszi, hogy megkeressék benne a fel dolgozandó műnek legjobban megfelelő, már meglevő tárgyszavakat, vagy ha ilyenek nincsenek, a már meglevők mintájára újat szerkesszenek.⁶²

Nem könnyű tájékoztatást szerezni arról, milyen módon jár el a Library of Congress tárgyszókatalógusa a helyfogalmakkal kapcsolatban. Haykin ismert művében⁶³ a legapróbb részletkérdéssel is foglalkozik, erre azonban hiába keresünk nála választ. Nem feledékenységből hallgat róla, hanem azért, mert a katalógusban alkalmazott gyakorlat annyira következtelen, hogy egyszerűen nem lehet definiálni. Ha mégis meg akarunk tudni róla valamit, mindent a tárgyszó-indexből kell kikövetkeztetnünk.

Vizsgálódásaink eredményét röviden a következőképp foglalhatjuk össze: helyfogalmak alkotják a főtárgyszót a földrajz, a történelem, a nyelvészet, az irodalom és a vallás körébe tartozó tárgyi fogalmak mellett, úgyszintén altárgyszóba kerülnek a következők: útleírások, térképek, klíma, határok, népszámlálás, történeti földrajz, gazdasági helyzet, ipar, kereskedelem, kereskedelmi politika, gazdaságpolitika, társadalmi élet és szokások, politika, kormányzat, diplomáciai kapcsolatok, gyarmati kérdés, honvédelem, alkotmányjog, alkotmánytörténet, statisztika, demográfia, kulturális élet, tudományos társaságok és intézmények, civilizáció, egyháztörténet, végül az újságok és a folyóiratok.

A jog nem szerepel a fenti felsorolásban, mivel tárgyi fogalom alatt kap főtárgyszót. Ez azt jelenti, hogy a nem jogi vonatkozású kereskedelmi témák, valamint a be- és kivándorlás irodalma esetében másként kell eljárni, mint a kereskedelmi jogról vagy a be- és kivándorlási jogról szóló művek esetében: az előbbi helyfogalom, az utóbbi tárgyi fogalom alatt kap főtárgyszót. Az alkotmányjog azonban, noha kétségkívül a joghoz tartozik, helyfogalom alatt altárgyszóba kerül. A következetesség egyébként sem jellemző a jogi művek tárgyszavazására: a dán, a német, a bizánci, a kelta, a frank jog (és még sok más) „Jog” főtárgyszót kap, a hindu, a római, a mohamedán (arab) és a zsidó jog ezzel szemben helyfogalom alatt található meg („Hindu jog”, „Mohamedán jog” stb.). A művészet ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a jog, tárgyi fogalom alá kerül, és következetesebben engedelmeskedik e szabálynak: „Művészet, mohamedán” és „Művészet, zsidó” tárgyszavak készülnek, a jog rendhagyó gyakorlata itt nem érvényesül, de kivétel azért itt is akad a szabály alól: az indiánok, és valamennyi indián törzs neve főtárgyszóba kerül („Indiánok, művészet”).

Akad ellentmondás az irodalom területén is. Az irodalom és az egyes irodalmi műfajok (költészet, dráma, regény stb.) helyfogalom alatt kapnak főtárgyszót, ez történik a „balladák és dalok”, valamint a rájuk vonatkozó iro-

⁶¹ J. R. Sharp: *Information retrieval*. = Handbook of special librarianship and information work. Ed. by Wilfred Ashworth. 3. ed. London, 1967. 161. p.

⁶² *Subject headings used in the dictionary catalogs of the Library of Congress*. 5. ed. Ed. by N. J. Martin. Washington, 1948.

⁶³ D. J. Haykin: *Subject headings. A practical guide*. Washington, 1951.

dalom esetében is. A „dalok”-kal azonban más az eljárás: ha csak a dalok szövegét tartalmazza a mű, akkor az általános gyakorlatnak megfelelően helyfogalom alá sorolják; ha csak a dalok zenéjével foglalkozik, vagy a szöveggel is és a zenével is egyszerre, akkor úgy tekintik, mint ami már nem az irodalom, hanem a zene tárgykörébe tartozik, s mint ilyen tárgyi fogalom alá kerül. Ugyanígy tárgyi fogalom alatt vannak a himnuszok, a szonettek, és a satírák is, akár van közük a zenéhez, akár nincs. A „történetírás” helyfogalom alá kerül, a „Történetírók” tárgyi fogalom alá, kivéve a görögöket és a latinokat, akik helyfogalom alatt szerepelnek.

Szaporíthatók a példákat, de már ennyiből is nyilvánvaló, hogy elvi útmutatás tekintetében az amerikaiaktól nem várhatunk segítséget. Alaposan kidolgozták a formai, terminológiai, helyesírási részletkérdéseket, minden egyebet azonban a tárgyszójegyzékre bíztak. Azt is jegyzékbe foglalták, melyek azok a tárgyi fogalmak, amelyek helyfogalmakból álló főtárgyszavak mellett altárgyszóként szerepelhetnek, és megfordítva: melyek azok a tárgyi fogalmak, amelyek helyfogalmakkal altárgyszavazhatók.⁶⁴

XIII.

A könyvtári gyakorlatban, a katalogizálási munkában előfordul, hogy ha több egyformán kielégítő megoldás kínálkozik, azt mondjuk: mindegy, melyiket választjuk, csak az a fontos, hogy a döntés után következetesen kitartsunk a választott megoldás mellett. Nem volna lehetséges ebben az esetben is ezt tenni? Követni egy következetlen, de csupán rendszerében, logikailag következetlen tárgyszójegyzék útmutatásait, az ebben rögzített gyakorlatot, és nem törődni semmi egyébbel? Csábító gondolat, csak le kellene fordítani a Library of Congress jegyzékét, vagy a Sears-jegyzéket,⁶⁵ és nincs többé gond arra, dominál-e valamelyik fogalom vagy sem? A szolgálai másolás elleni ösztönös tiltakozáson kívül egyéb ok is van, ami ezt nem engedi meg. Súlyos hiba volna olyan sémát átvenni, amelyik megnehezíti az olvasók dolgát, akadályozza őket a szükséges irodalom kikeresésében. Márpedig az amerikai séma ilyen!

Haykin a helyfogalmak háttérbeszorítását indokolva a következőket mondja: *„Valószínűtlen, hogy az olvasó egy melléknévvel jelölt nyelv, etnikai csoport vagy hely alatt keressen irodalmat valamely nyelvileg, etnikailag vagy helyileg korlátozott tárgyról, bár — különösen az etnikai csoportok esetében — a csoport iránti érdeklődés ellensúlyozhatja a tárgy irántit. Ezen az alapon feltételezték, bár nem bizonyították be, hogy a francia művészet vagy a francia anonimák és pseudonimák iránt érdeklődő olvasó sokkal inkább „Művé-*

⁶⁴ *Subject subdivisions*. 6. ed. Washington, 1924, reprint: 1936; *Subject headings with local subdivisions*. 5. ed. Washington, 1935.

⁶⁵ *Sears list of subject headings*. 9. ed. Ed. by B. M. Westby. New York, 1965., ez a Library of Congress módszerét kívánja használhatóvá tenni kisebb gyűjtemények számára. Helyfogalom alatt tárgyszavazza a történelmi földrajzi, politikai, társadalomtudományi tárgyakat, valamint az irodalmat és a nyelvtudományt (19—20. és 22—23. p.).

szet, francia”, illetve „Anonimák és pszeudonimák, francia” alatt fog keresni, mint a megfelelő invertálatlan alakok, vagyis a nyelvi, etnikai vagy helyi mellékevek alatt, ami pedig a tárgy specifikusabb megközelítésének volna tekinthető.”⁶⁶

Nos, ennek feltételezésére semmi alap nincs, és azt hisszük, nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy Haykin ezzel maga is tisztában van. „Feltételezték, de nem bizonyították”, írja, és nyilván arra gondol, hogy az ún. természetes szórend minden kétséget kizáróan jelentősen befolyásolja az olvasókat abban, hogy a kérdéses anyagot „Francia” alatt keressék. Ha eltekintünk ettől, akkor nyomban felvetődik a következő kérdés: miért tételezik fel a művészetről és a jogról azt, mit nem tételeznek fel a politikáról és a vallásról?

A Library of Congress tárgyszókatálógusának jelenlegi szerkesztési módszere, a Haykin említette imént idézett feltételezéssel együtt, nem volna egyébként tekinthető egy tébolyult elme szüleményénél, ha nem tudnók, hogy hosszú idő alatt kialakult katalógusról van szó. A történeti fejlődésre gondolva azonban érthetőbbé válik, hogyan keveredett bele az amerikai katalógizálás ebbe az útvesztőbe. Nagy anyagot tartalmazó katalógus számára a meghonosodott szokások — mindegy, hogy jók vagy rosszak — már annyira nyomasztóak, hogy könnyebb követni a szokásokat, egyszerűbb kísérletet tenni ezek elvi indoklására, mint gyökeresen szakítani a régivel, és merőben új útra lépni.

Alátámasztja ezt Haykinnek az a kijelentése, amely szerint különbséget kell tenni általános és szakkönyvtár között, és utóbbiak közül azokban, ahol az anyag iránti igény elsődlegesen hely szerinti, ott a nagyobb szakterületeket kifejező tárgyi fogalmak helyfogalmakból képzett főtárgyszavak alá is kerülhetnek, a részletkérdések azonban e könyvtárakban is változatlanul tárgyi fogalmak alatt gyűjtendők össze.⁶⁷

Drtina hasonló nézeteit bírálva már rámutattunk, hogy a tárgyi fogalmak elsődleges szerepéről szóló tanítás igen gyenge lábon áll, a Library of Congress óriási anyagával kapcsolatban valóban szerepet játszhatnak ún. általános könyvtári problémák, ezek azonban nem alkalmazhatók a lényegesen kisebb, bár ugyancsak általános gyűjtőkörű könyvtárakra.

Nem egyik vagy másik, ilyen vagy olyan könyvtárról van szó, hanem arról, hogy egy és ugyanazon könyvtáron belül a különböző olvasók más-más fogalmat tarthatnak fontosnak, vagy még továbbmenve: egy és ugyanaz az olvasó mást kereshet a katalógusban az egyik napon, és egészen mást néhány nappal később, attól függően, milyen témával foglalkozik, mire van éppen szüksége? A könyvtár jellege, gyűjtőköre nem játszik lényeges szerepet abban, hogy a katalógusban tárgyi vagy helyfogalmat keresnek-e, általános gyűjtőkörű könyvtárban is kereshetnek irodalmat földrajzi helyekről és szakkönyvtárakban is érdeklődhetnek tárgyi fogalmak iránt.

⁶⁶ Haykin: i. m. 11. p

⁶⁷ I. m. 73—74. p

A szabályozás nélküli, pusztán a precedensek alapján történő tárgyszavazás egyik előfeltétele a tárgyszójegyzék, a másik: a megfelelő utalóhálózat. Az olvasó ui. csak akkor képes használni a katalógust, ha minden lehetséges változatról utaló készül arra az egyre, amely alatt az anyag valóban megtalálható. Utalóhálózatra természetesen minden tárgyszó-katalógusban szükség van, de jóval kevesebb utalót kell készíteni, ha következetes elvek alapján szerkesztik a katalógust, mint akkor, ha csaknem minden következetlen, esetleges, ellentmondó.

Cutter annak idején, a helyfogalom elsődleges voltának kinyilvánításakor, a háttérbe szorított tárgyi fogalmakról utalók készítését írta elő. A helyfogalmak fokozatos mellőzése új eljárást tett szükségessé az utalózás terén is. Haykin, aki kevésbé előbb még helyt adott annak a nézetnek, amely szerint a francia művészetet „*Művészet*” alatt keresik az olvasók, világosan látja, milyen következményekkel jár az, hogy bizonyos tárgyi fogalmakat helyfogalmakkal altárgyszavaznak, más tárgyi fogalmak pedig helyfogalmak altárgyszavaiként szerepelnek: „*Nem valószínű, hogy ennek oka az olvasó előtt világos*”,⁶⁸ ezért utalót kell készíteni azokról a helyfogalmakról, amelyek tárgyi fogalmak alatt altárgyszóba kerülnek. Ha pl. „*Geológia, Illinois*” tárgyszó készül, akkor utalni kell „*Illinois, geológiá*”-ról, mert feltételezhető, hogy az olvasó inkább a helynév alatt fogja keresni az irodalmat, mint a tárgyi fogalom alatt. Elméletileg minden altárgyszóban előforduló helyfogalomról utalót kellene készíteni, de Haykin nem tartja valószínűnek, hogy egy specifikus tárgy iránt érdeklődő olvasó is a helyfogalom alatt keresgéljen. Ezért csak átfogó, szélesebb körű tárgyi fogalmak esetében írja elő, pl. „*Japán, geológia ld.: Geológia, Japán*”, vagy „*Japán, vasutak ld.: Vasutak, Japán*”, de „*Japán, porcelán*”-ról már szükségtelen utalni szerinte.

Más vonatkozásban már láttuk, hogy nem mindig könnyű meghatározni, melyek a tág és melyek a szűk tárgyi fogalmak, amiből nyilvánvalóan következik, hogy semmiféle reális alap nincs annak eldöntésére, mikor kell és mikor felesleges utalót készíteni az altárgyszóba szorított helyfogalmakról. Ha lelkiismeretesen szerkesztik a katalógust, akkor az esetek jelentős részében szükség volna rá. Az elmondottak természetesen fordítva is érvényesek, a tárgyi fogalmakról szintén utalni kell mindazon helyfogalmakra, amelyeknek altárgyszavaként az illető tárgyi fogalom előfordul.

Tömören kifejezve, a Library of Congress katalógusában bárhol keresheti az olvasó a számára szükséges műveket, akár helyfogalom, akár tárgyi fogalom alatt, valaminő útmutatást feltétlenül talál. Hogy mit, azt előre még a viszonylag gyakorlottabb katalógushasználó sem sejtheti, de reménykedhet. Ha szerencséje van, akkor a megfelelő címanyagot; ha nincs, akkor utalókat.

Olyan nagy baj ez? Semmiképp sem előnyös, ha az olvasó túl gyakran bukkan címek helyett utalókra, mert ez mindannyiszor újabb időtrabló, fáradtságos keresést jelent számára. Ha túl gyakran fordul elő, el is kedvetlenítheti,

⁶⁸ I. m. 32. p.

de mégsem ez a legfőbb baj. Ahhoz, hogy szabályok nélkül, pusztán, vagy legalábbis majdnem pusztán utalókkal oldjuk meg a tárgyszavazás kérdéseit, igen kiterjedt, rendkívül bőséges utalóhálózatra van szükség. Ilyen bőséges, kiterjedt utalóhálózat kiépítése óriási munkát jelent, olyan munkatöbbletet, amelyet nem minden könyvtár képes vállalni.

A kiterjedt utalózás teszi tehát elfogadhatóvá a következetlen gyakorlati megoldásokat, de ugyanez az utalozási metódus egyúttal használhatatlanná teszi a katalógust. Ennek jobb megértése érdekében néhány szót kell szentelnünk az amerikai utalozási módszernek is.

XV.

Cutter szabályzata a helyfogalmak alatt tárgyszavazott tárgyi fogalmakról készítendő utalásokon kívül előírta a kereszthivatkozások tervszerű hálózatának kiépítését is.⁶⁹ Eszerint az általános tárgyakról hivatkozni kell az alárendelt, valamint a koordinált tárgyakra, és megfordítva: a specifikus tárgyakról az általánosokra. Haykin szerint úgyszintén hivatkozni kell a széles körű, átfogó tárgyszavakról a specifikus, alárendelt tárgyszavakra, továbbá mind az általános, mind a specifikus tárgyszavakról a velük azonos nagyságrendű rokon tárgyszavakra.⁷⁰

Hogy az ilyen hivatkozási hálózat kiépítése milyen óriási elméleti és gyakorlati nehézséggel jár, azt még elképzelni sem könnyű. Íme, milyen hivatkozásokra gondol pl. Cutter: a korábban említett numizmatika tárgykörben azt tanácsolja, hogy az ország nevére hivatkozzunk minden egyes éremre, amelyről irodalom található a könyvtárban, „*Numizmatiká*”-ról úgyszintén hivatkozni kell valamennyi éremre és valamennyi országra, amelyeknek pénzeiről irodalom található a katalógusban.⁷¹ Másik példa ugyancsak Cuttertől: Connecticut állambeli városok történetéről szóló művek esetében készüljön hivatkozás Connecticutról a megyére, amelyben a város található, a városokra magukra, továbbá a megyékről is az egyes városokra.⁷² A specifikus tárgyról az általános tárgyra történő hivatkozásoknál Cutter sem törekszik teljességre, de a „*Székes-egyházak*”-ról a „*Keresztény művészet*”-re és az „*Egyházi építészet*”-re való hivatkozásokat hasznosnak tartja, míg az összefoglaló építészettörténetek, egyes országok építészettörténetei és a róluk szóló útleírások hivatkozását sem tekinti feleslegesnek, de ennek eldöntését a katalógus készítőire bízta.⁷³

A Library of Congress gyakorlata lényegében Cutter elveit követi, ha nem is mindenütt egyformán végletesen, mindenesetre rendkívül kiterjedt módon alkalmazza a hivatkozásokat. A tárgyszójegyzék tanúsága szerint a „*Székesegyházak*” tárgyszóról hivatkozás történik az alábbiakra: „*Építészet, gótikus*”, „*Káptalan*”, „*Kanonokok*”, és még néhány hasonlóra, továbbá minden

⁶⁹ Cutter: i. m. 85—86. §. (4. ed.: 187—188. §.).

⁷⁰ Haykin: i. m. 13. p.

⁷¹ Cutter: i. m. 39. p. (4. ed.: 69. p.).

⁷² I. m. 48. p. (4. ed.: 80. p.).

⁷³ I. m. 48—49. p. (4. ed.: 80. p.).

egyres előforduló székesegyház nevére; a „Székesegyházak” tárgyszóra viszont a következő tárgyszavakról készül hivatkozás: „Vallásos művészet”, „Apátságok”, „Építészet”, „Építészet, gótikus”, „Építészet, középkori”, „Keresztény művészet”, „Egyházi művészet”, „Anglikán egyház”, „Templomok”, „Egyházmegegyék”.

„Numizmatika”-ról hivatkoznak a „Zsetonok”-ra, „Érmek”-re, „Pecsetek”-re; a „Numizmatika”-ra pedig az alábbiakról: „Archeológia”, „Történelem”, „Történelem, ókori”, „Érmek”.

„Madarak”-ról hivatkozás készül a „Repülés”-re, a „Díszmadarak”-ra, a „Taxidermiá”-ra, a „Rabmadarak”-ra, a „Vadmadarak”-ra, a „Kolibrík”-re, az „Énekesmadarak”-ra, a „Vízimadarak”-ra, stb.; „Madarak”-ra utaló az „Orintológia”-ról, hivatkozás a „Gerincesek”-ről.

Haykin bizonyos értelemben csökkenteni kívánja a hivatkozások számát, és ezért helyesnek tartaná, ha a nagyobb, átfogóbb fogalmak alatt nem sorolnák fel valamennyi, a fogalom körébe tartozó specifikus tárgyi fogalmat, hanem csak ún. általános utalókat készítenének. A „Madarak” tárgyszó általános utalója pl. így festene: „ld. még a különböző madárfajták neve alatt, pl. kolibrík, bibicek, halászkamadarak, stb.”⁷⁴ Haykin takarékos módszere azonban nem segít minden vonatkozásban, nem teszi szükségtelessé, hogy a „Pisa, Campanile” tárgyszóra ne kelljen elkészíteni a következő hivatkozásokat: „Tornyok”, „Építészet, középkori”, és a következő utalókat: „Ferdetorony, Pisa”, „Pisa, ferdetorony”, „Campanile, Pisa”.⁷⁵ Ha még hozzátesszük, hogy bizonyos földrajzi fogalmak indirekt tárgyszavazása következtében az angliai Surrey grófságban fekvő Clapham geológiai viszonyairól szóló irodalomnak csak földrajzi hivatkozásokból és utalókból háromra van szükség 1.: „Clapham, Anglia (Surrey) — geológia ld: Geológia — Anglia — Clapham (Surrey)”, 2.: „Geológia — Surrey ld.: Geológia — Anglia — Surrey”, 3.: „Geológia — Anglia — Surrey ld. még: Geológia Anglia — Clapham (Surrey)”.⁷⁶

Coates szintén azok közé tartozik, akik korlátozni igyekeznek a hivatkozásokat, de azért a szívbetegségek diagnosztikájáról szóló mű tárgyszavazásával egyidőben (a tárgyszó: „Szív, betegségek, diagnózis”) a következőket szerinte is el kell készíteni (természetesen csak az első ilyen tárgyú mű feldolgozásakor): 1. „Vérkeringés, betegségek ld. még: Szív, betegségek”, 2. „Betegségek, orvostudomány ld. még: Vérkeringés, betegségek”, 3. „Orvostudomány ld. még: Betegségek, orvostudomány”, 4. „Diagnózis, szív, betegségek ld.: Szív, betegségek, diagnózis”.⁷⁷

Coates takarékoságát akkor tudjuk igazán értékelni, ha arra gondolunk, hogy a Library of Congress tárgyszójegyzékében egyedül a „Szív, betegségek” tárgyszóról a következő hivatkozásokat találjuk: „Ütőértágulat”, „Angina pectoris”, „Mell, betegségek”, „Endocarditis”, „Szív, billentyű, betegségek”, „Szív, elhíjasodott”, „Pericarditis”.

⁷⁴ Haykin: i. m. 15. p.

⁷⁵ I. m. 43. p.

⁷⁶ I. m. 33. p.

⁷⁷ Coates: i. m. 139. p.

A sok példát azért tartottuk szükségesnek felsorolni, hogy az olvasó képet alkothasson magának arról a hivatkozás-mániáról, amely az amerikaiakat hatalmába kerítette. Nyilvánvaló ui., hogy erre nem feltétlenül volna szükség még akkor sem, ha tárgyszavazási szokásaik nem elég következetesek. A cél egészen más: a hivatkozási rendszer segítségével igyekeznek elérni a lehetetlent: egyetlen katalógus, éspedig a tárgyszó-katalógus segítségével választ adni olyan kérdésekre is, amelyekre csak a szisztematikus katalógus tud felelni! E törekvés ősatyja Cutter, ő mondotta ki, hogy a szótár-katalógus „a maga módján” biztosíthatja „az osztályozás és a rendszeresség egyes előnyeit is”,⁷⁸ vagyis egyetlen katalógussal kívánt eleget tenni két funkciónak, össze akarta egyeztetni a tárgyszó-katalógus specifikus elvét a szisztematizálással.

Rendkívül meglepő, hogy erről a törekvéstről az angolszászok azóta sem mondtak le, szünet nélkül és igen behatóan foglalkoznak olyan rendszer kidolgozásával, amely lehetővé tenné, hogy az egy tudomány-szakhoz tartozó fogalmak közötti kapcsolatokat feltárhassák. Haykin sem titkolja, hogy a hivatkozásoknak (legalábbis egy részüknek) célja nem más, mint a rokontárgyú anyag összekapcsolása.⁷⁹ Mindig újabb és újabb — egyre kétségbeesettebb — kísérleteket tesznek arra, hogy a tárgyszó-katalógust alkalmassá tegyék a szisztematikus katalógus feladatainak ellátására. Coates szerint például „a specifikusról a generikusra való hivatkozások nélkül a tárgyszó-katalógus nem egyenrangú tájékoztatói eszköz a szakkatalógussal”,⁸⁰ és a tárgyszó-katalógus két fő problémája közül az egyiknek azt tartja, „hogyan lehet hivatkozások útján rendszerbe foglalni a tárgyak közötti kapcsolatokat”.⁸¹

A hivatkozások logikai rendszerének kiépítése már önmagában is olyan probléma, amellyel nem csak a könyvtárosok, de az elméleti szakemberek sem képesek megbirkózni. A gyakorlati megvalósítás módszereit, a hivatkozások intenzitását illetően pedig megoszlanak a nézetek. Elméletileg ui. minden egyes fogalomról hivatkozni kellene valamennyi ugyanazon tudományhoz tartozó alá-, fölé- vagy mellérendelt fogalomra, továbbá a rokontudományok számbajöhető fogalmaira is. Ez nem valósítható meg, de már az is soknak, terhesnek bizonyult, amit a Library of Congress véghez vitt e téren. Coates elégedetlen a Library of Congress módszerével, túlburjánzónak, megfelelő alapelvek híján levőnek tartja,⁸² és teljes mértékben egyetérthetünk vele, hiszen a katalógusban másfélszer annyi a kereszthivatkozások száma, mint a tárgyszavaké és altárgyszavaké. A könyvtárosoknak és szakembereknek súlyosabb problémájuk a hivatkozás, mint a tárgyszavazás. A hivatkozások túlterhelik a katalógust, az olvasó számára mind kellemetlenebb, hogy könyvcímek és raktári jelzetek helyett utalók és hivatkozások tömegét találja, és közülük csak hosszantartó, ve-rejtekés munkával tudja kiválasztani a neki megfelelőt, ha ugyan tudja, és nem ijed meg attól, hogy a katalógus tucatnyi helyén kell keresgélnie, és ezért inkább lemond az életről.

⁷⁸ Cutter: i. m. 47. p. (4. ed.: 79. p.).

⁷⁹ Haykin: i. m. 14. p.

⁸⁰ Coates: i. m. 67. p.

⁸¹ I. m. 135. p.

⁸² I. m. 69—70. p.

Újabban mind több értekezés szerzője bírálja a Library of Congress gyakorlatát, és mutat rá arra, hogy a hivatkozásokat nem egy-egy tárgy alkérdéseinek, vonatkozásainak felsorolására kell felhasználni, mert miközben a könyvtárosok azon fáradoznak, hogy a tárgyszavakat logikus rendbe, szakrendbe foglalják, közben figyelmen kívül hagyják az olvasó érdekeit, az olvasót ui. a hivatkozások tömege megzavarja.⁸³ Több könyvtár tárgyszókatalógusából éppen fentiekre tekintettel az utóbbi időben el is távolították a hivatkozásokat.⁸⁴

Ugyanakkor más szakemberek szerint még több hivatkozásra volna szükség.⁸⁵ Ez utóbbiakkal nem érthetünk egyet, semmi szükség arra, hogy a tárgyszókatalógus hivatkozásaiból derüljön ki a tudományos vagy egyéb tárgyi fogalmak kölcsönös kapcsolata, sem arra, hogy elvegye a kenyeret a szisztematikus katalógus elől.

XVI.

Az összefüggések feltárását célzó hivatkozások tömege alkalmas rá, hogy használhatatlanná tegye a katalógust. Hasonló veszélyt rejt magában, ha analógiák nélküli, szabályoktól nem korlátozott, következtelen tárgyszójegyzék felhasználásával szerkeszt valaki katalógust, és az ebből fakadó nehézségeket utalásokkal akarja elhárítani, hiszen ha a kereszthivatkozások túlburjánzása alkalmas arra, hogy a tárgyszókatalógust használhatatlanná, vagy legalábbis csökkent értékűvé tegye, akkor nyilván semmivel sem lenne kevésbé káros az a megoldás, amelyik a helyfogalmakról tárgyi fogalmakra, a tárgyi fogalmakról helyfogalmakra utal, illetve hivatkozik minduntalan, még hozzá látszólag, vagy — ami még nagyobb baj — nem is csak látszólag teljesen következtelenül.

Márpedig ennek a módszernek az utalás a lényege. Ha telezsúfoljuk a katalógust utalókkal, ez zavarja ugyan az olvasót, feleslegesen terheli a katalógust, de csak így ellensúlyozható a katalógizálási módszerek következtelensége. Az utalók számának csökkentésére sincs lehetőség. Haykin elgondolása arról, hogy nem valamennyi altárgyszóba kerülő fogalomról kell utalót készíteni, hanem csak a tágkörűekről, nem valósítható meg, hiszen módszere a lehető legszubjektívabb annak elbírálásában, mit kell tág- és mit szűkkörű tárgyi fogalomnak tekintenünk? Így azt sem tudhatjuk, mikor kell, és mikor nem kell utalót készíteni a helyfogalomról a főtárgyszóként használt tárgyi fogalomra? Az utalók száma csak akkor csökkenthető, ha egyszersmind változtatunk a tárgyszó-

⁸³ A. Ladenson: *Some random observations on subject cataloging.* = LJ. 1944. 584—6.; J. Orne: *Subject analysis: a rising star.* = Special Libraries 1948. Febr. 42—46. p.; S. V. Larkey: *Introduction to the problem of medical subject headings.* = Medical Library Association Bulletin 1948. Apr. 70—81. p.

⁸⁴ H. C. Black: *Experimenting with cross references.* = Journal of Cataloging and Classification. 1950. Summer. 57—63. p.; O. T. Field: *An experiment in catalog reform.* = College and Research Libraries. 1956. 414—9., 430. p.

⁸⁵ J. C. Morris: *The duality concept in subject analysis.* = American Documentation. 1954. Aug. 117—146. p.; C. J. Frarey: *Studies of use of the subject catalog.* = Technical services in libraries. Ed. by M. F. Tauber. New York, 1954. 160. p.

alkotási eljárás következtetlenségén, ha elkötelezzük magunkat akár az egyik, akár a másik, akár a tárgyi, akár a helyfogalom primátusa mellett. Ha ezt nem tesszük, kivétel nélkül minden altárgyszóba kerülő fogalomról utalót kell készítenünk, nem mellőzhetünk önkényesen közülük egyet sem, mert ezzel magára hagyjuk, félrevezetjük a keresőt, csökkentjük a katalógus használhatóságát.

A felemás megoldás ellen szól egyébként az a tendencia is, amely a szelekciós módszerre szinte törvényszerűen jellemző. A szelekciós módszer ugyanis nem csak következtelen, hanem instabil is! Cutter a helyfogalom primátusát hirdette, a később vele vitába szállók pedig hozzáláttak, hogy kiküszöböljék a „felesleges” helyfogalmakat, használatukat a főtárgyszóba fokozatosan a minimumra szűkítették, abban azonban, hogy mi ez a minimum, mivel nem volt objektív mérce, nem tudtak megegyezni. A megkezdett úton nem lett volna helyes túl korán megállni, hiszen minden egyes lépés fontos volt, minél kevesebb lett a helyfogalom, annál több a tárgyi! Egyre azt kutatták, hol lehetne még tovább haladni előre, és mivel kiindulópontjuk szerint egyes tárgyi fogalmakkal, bizonyos tudományzakkal kapcsolatban mellőzhetőnek bizonyult a helyfogalom, logikus volt a következtetés: miért ne volna akkor mellőzhető más tárgyi fogalmakkal, más tudományágakkal kapcsolatban is? Az egységes eljárás (a helyfogalom primátusa) tagadásától indultak el, szelekcióra törekedtek, és észre sem vették, hogy közben mindinkább az egységes eljárás irányában haladtak, csak hogy ez az egységes eljárás épp az ellenkezője a korábbinak: a szelekcióban rejlő imént említett tendencia nem más, mint annak az ideális állapotnak elérése, amelyben a helyfogalmat teljesen mellőzik, és kizárólag tárgyi fogalmak kerülhetnek főtárgyszóba.

XVII.

Nem sok az, amiben a fentebb ismertetett különböző szerzők egyetértenek. A földrajzi és történelmi dokumentumok az egyedüliek, amelyek esetében a helyfogalom nélkülözhetetlenségét mindenki elismeri. Az utánuk következő leghelyhezkötebb fogalom, ha ugyan szabad ezt így mondanunk, a nyelvészet, ezt csak Kind utalja tárgyi fogalom alá, utána az irodalom következik, ez nemcsak Kindnél, hanem a francia szabályzat szerint is tárgyi fogalom alá kerül. A politika tekintetében szokatlanul nagy az egyetértés, Drtina és az EK kivételével mindenütt a helyfogalom a főtárgyszó. Egyebekben legteljesebb a differenciálódás. Van, aki a jogot is annyira meghatározottnak érzi helyileg, hogy helyfogalom alatt sorolja be a katalógusba, de a természettudományokra egyedül Coates gondol, a többiek a társadalomtudományokon belül válogatnak.

Nagyjából azonos érvekre hivatkozva egyesek ezt, mások azt a tárgyat tartják helyileg meghatározottnak. Az alább felsorolt tárgyak mindegyikéről bebizonyította már valaki, hogy helyfogalom alatt a helye: földrajz, történelem, irodalom, nyelvészet, néprajz, politika, gazdasági helyzet, jog, társadalomtudomány, kulturális élet, statisztika, geológia, állat- és növénytan. Az ún. szűkebb helyfogalmak esetében még ennél is bővebb lehetne a lajstrom.

A különböző szakemberek azon kívül, hogy más és más tárgyakkal össze-

függésben álló helyfogalmakat találtak nélkülözhetetlenek, a helyfogalmak fontosságát attól is függővé tették, mennyire tág, illetve szűkkörűek, továbbá többen elismerték, hogy még a szerintük mellőzhetőnek tartott helyfogalmak is főtárgyszóba kívánczozhatnak szakkönyvtárak katalógusában, vagyis hogy a helyfogalmak jelentősége könyvtáranként változik.

Nyugodt lelkiismerettel elmondhatjuk, hogy a helyfogalmak feltárása szükséges, de ugyanilyen határozottsággal elmondhatjuk azt is, hogy a helyfogalmak nyilvántartására sem a szisztematikus katalógus, sem a szelekciós módszerrel készülő tárgyszó-katalógus nem alkalmas. Ez a körülmény vezetett arra, hogy azok a könyvtárak, amelyek a szisztematikus katalógusukban lappangó helyfogalmak hozzáférhetővé tételére törekednek, sajnálatos módon nem a tárgyszó-katalógust tekintik a feltárás eszközének, hanem egyéb, legtöbbször nem is ideális megoldásokhoz folyamodnak.

Csapodi Csaba például, noha világosan látja, hogy a szisztematikus és a tárgyszó-katalógus nem egymást kizáró, hanem kölcsönösen kiegészítő típusok, és hogy a könyvtárakban a tárgyi katalógusok különböző fajtáinak rendszerére volna szükség,⁸⁶ a csak egyetlen — szisztematikus — katalógussal rendelkező könyvtáraknak mégsem a tárgyszó-, hanem a földrajzi katalógus kiépítését ajánlja. Javaslatát azzal indokolja, hogy a helyfogalmak feltárását a szisztematikus katalógus azért nem képes ellátni, mivel főként tárgyi fogalmakra épül,⁸⁷ és „csak a tisztán földrajzi anyagot tárja fel helyi elrendezés szerint”,⁸⁸ a tárgyszó-katalógus pedig azért nem alkalmas erre a feladatra, mert ha a tárgyi fogalmak helyi vonatkozásait minden esetben figyelembe venné, akkor végtelesen nagy anyag halmozódna fel a népnevek melléknévi alakjai alatt.⁸⁹

Voltaképpen egyik érve sem egészen helytálló. Az ETO-ban például a földrajzon kívül a nyelvészet, az irodalom, a történelem és még néhány témakör elsődlegesen helyi (földrajzi, nyelvi, ill. etnikai) kategóriák alapján tagolódik, és a tárgyszó-katalógus sem válik használhatatlanná, ha helyfogalmak szerepelnek benne, amint erre már több ízben rámutattunk.

A Csapodi-féle földrajzi katalógus viszont elkerülhetetlenül és feleslegesen megismétli mindazt, ami már a szisztematikus katalógusban is helyi elrendezésben található. Még fokozottabban áll ez arra az esetre, ha az a könyvtár, amelyik a helyfogalmak feltárását külön földrajzi katalógus segítségével kívánja elvégezni, esetleg tárgyszó-katalógussal is rendelkezik, hiszen a helyfogalmak egy része a tárgyszó-katalógusban is főtárgyszóként szerepel.

A felesleges ismétlések és átfedések jelentős része elkerülhető lenne, ha földrajzi katalógus helyett tárgyszó-katalógus készülne, és pedig olyan, amelyik bátran magára vállalná a helyfogalom feltárásának funkcióját.

Kérdés, elképzelhető-e valamilyen más megoldás is, olyan, amelyik gazdaságosabban vagy eredményesebben látja el a kitűzött feladatot?

⁸⁶ *Der geographische Begriff im Katalogsystem der Bibliothek.* = Biblos. 1959. 13—14. p.

⁸⁷ I. m. 14—15. p.

⁸⁸ I. m. 14. p.

⁸⁹ I. m. 15. p.

Éppen ezt kutatja Helmut Beck,⁹⁰ aki szintén azt tartja ideálisnak, ha minden könyvtárban volna szisztematikus és tárgyszókatálógus is, minthogy azonban jelenleg a legtöbb könyvtárban mindössze egyetlen tárgyi katalógus áll rendelkezésre, és ez többnyire szisztematikus, ezt az egyet kívánja minél bonyolultabb, összetettebb feladatok ellátására alkalmassá tenni, mégpedig egymástól függetlenül kiépített tárgy-, név- és földrajzi mutatók segítségével.⁹¹

Beck igen helyesen azt vallja, hogy nem szabad megismételni a mutatóban semmit, ami a szisztematikus katalógusban benne van,⁹² kevésbé szerencsés az az ötlete, hogy a háromféle regisztert egymástól függetlenül, külön-külön óhajtja kiépíteni. Jelentős megtakarításra számít annak révén, hogy nem második tárgyi katalógust, hanem csupán indexet szerkeszt, hiszen a katalógusban többszáz kartonra volna szükség, a mutatóban pedig mindössze a megfelelő szakcsoport megjelölését kell a kartonra felírnia, legalábbis az esetek nagy részében. Beck nem hagyja figyelmen kívül, hogy bizonyos alkalmakkor ún. egyedi hivatkozásokra is szüksége lesz, amikor az illető név, hely vagy tárgy szakcsoportra való hivatkozással nem tárható fel. Ilyenkor magukra az egyes művekre kell utalnia, mert különben az olvasónak csak időtrabló munkával sikerülne a szisztematikus katalógus valamelyik alcsoportjából ki-keresnie a kívánt címet. Ezért rövidített címleírással és raktári jelzettel ellátott kartonok is bekerülnek Beck regisztereibe.⁹³

A mutató tehát máris kezd katalógusra emlékeztetni, különösen szűkebb területünkön, a helyfogalmak vonatkozásában, hiszen a szisztematikus katalógusok túlnyomó részében az anyag csoportosítása nem területi szempontok szerint történik. A remélt megtakarítás csak azon esetekben fog jelentkezni, amelyekben mutatóra tulajdonképpen alig van szükség. Nevezetesen a gyakrabban előforduló és nagyobb mennyiségű dokumentummal képviselt helyfogalmak esetében (pl. Németország történelme) pusztán formalitás bejegyezni a mutatóba a megfelelő szakcsoport jelzését. A szűkebbkörű, kevésbé közismert, ritkában előforduló helyfogalmak esetében már egyedi felvételre van szükség, magukra a művekre kell utalni, ilyenkor a megtakarítás egyenlő a semmivel.

Ez már önmagában kérdéssé teszi nem volna-e mégis csak célszerűbb egy félig mutató, félig katalógus helyett tárgyszókatálógussal oldani meg az egész problémát, pedig ezzel még csak a kisebb nehézségeket vázoltuk. Az elmondottnál sokkal súlyosabban esnek latba Beck módszerének — a három részre osztott regiszternek — egyéb hátrányai. Így például az, hogy a népnevek egyszer a tárgy-, másszor a földrajzi mutatóba kerülnek, mert a szabályok értelmében a földrajzi mutatóba csak akkor kerülhet népnév, ha „a népnévnek egy ország felel meg”. Eszerint az alábbi címek közül: „A rómaiak birodalma”, „A vikingek népe” és „A franciák története” a földrajzi mutatóba

⁹⁰ *Das Schlagwortregister zum systematischen Katalog.* = Weite Welt und breites Leben. Festschrift... zum 80. Geburtstag von Karl Bulling. Leipzig, 1966. 23—42. p. (a továbbiakban: Beck I.) és *Personenregister und geographisches Register zum systematischen Katalog.* = ZfB. 1968. 3—20. p. (a továbbiakban: Beck II.).

⁹¹ Beck II. 4—5. p.

⁹² Beck I. 35. p.

⁹³ Beck II. 6. és 9. p.

csak a legutóbbi kerül be („*Franciaország, történelem*” alatt),⁹⁴ a többi csak a tárgymutatóban lesz található.⁹⁵

A Beck-féle módszerrel készülő mutatók használata tehát nem lesz könnyű, az olvasók ide-oda bolyonghatnak a különféle regiszterek között, és közben törhetik a fejüket: országnak számítanak-e az ókori birodalmak, az arab kalifátus, a Karoling birodalom, vagy sem, és hogy a francia történelemre vonatkozó anyagot a tárgy- vagy a földrajzi mutatóban kutassák-e, s főképp hol, „*Francia történelem*” vagy „*Franciaország, történelem*” alatt?

Meglehetősen bonyolult szabályt állított össze Beck az ún. „*történelmi-politikai fogalmak*” számára is, és eszerint ha már nem létező államokról, politikai alakulatokról, birodalmakról van szó, akkor ezeket a történettudomány körébe tartozónak kell tekinteni, és ezért a tárgymutatóban a helyük.⁹⁶ A római birodalom azonban kivétel a szabály alól, és mindkét mutatóba bekerül.⁹⁷

A különböző politikai, történelmi események körül is elég nagy a zavar: a tiltsi béke csak a tárgymutatóban szerepel, a lipcsei csata csak a földrajzi-ban, a versaillesi béke mindkettőben.⁹⁸ A svájci órák szerkezetéről szóló könyv kartonját a tárgymutatóba kell tenni, „*Svájci óra*” alá, a svájci óraiparról szóló műveket „*Óraipar*” alatt a tárgymutatóban, „*Svájc*” alatt a földrajzi mutatóban kell elhelyezni.⁹⁹

A kellenél talán hosszabb ideig időztünk a mutatókészítés szabályainál, de nem ok nélkül: azt akartuk bizonyítani, hogy az ilyen bonyolult szabályok alapján készülő regisztereknél sokkal hasznosabb volna tárgyszókatálogust szerkeszteni, mert ez jóval kevesebb bosszúságot okoz a használóknak. A mutatók nagy mértékben hozzájárulhatnak a szisztematikus katalógus használhatóságának fokozásához, de készítésük és használatuk semmivel sem könnyebb, problémamentesebb, mint a tárgyszókatalogusé, tisztázatlan problémák ugyanúgy jelentkeznek, s ha a mutatók készítése kevésbé munkaigényes (ami egyáltalán nem tekinthető bizonyítottnak!), az így jelentkező megtakarítás nem állhat arányban azzal a többlettel, amit egy második tárgyi katalógus nyújt.

XVIII.

A helyfogalmak közötti szelektálás nem bizonyult járható útnak, ebből nyomban következik, hogy mégis csak egységes eljárásra van szükség akkor is, ha ez nem minden szempontból teljesen megnyugtató, egyszerűen azért, mert minden hibája, hátránya ellenére még mindig jobb, mint bármi más. Nyilvánvaló az is, hogy az egységes eljárás nem lehet a helyfogalmak főtárgyszóból történő teljes kirekesztése, hiszen a helyfogalmak — legalábbis bizonyos esetekben — ugyanolyan fontosak és ugyanolyan pregnánsak, mint a személyi fo-

⁹⁴ I. m. 10. p.

⁹⁵ Beck I. 35—36. p.

⁹⁶ Beck II. 13. p.

⁹⁷ I. m. 13—14. p.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ I. m. 16. p.

galmak; más esetekben legalább olyan lényegesek, mint a tárgyi fogalmak; és csak az esetek kis részében tekinthetők jelentéktelenebbnek a tárgyi fogalmaknál. Véggövetkeztetésünk ezért nem lehet más: a helyileg korlátozott tárgyi fogalmakat helyfogalom alatt feltétlenül tárgyszavazni kell!

Ha ismét áttekintjük az eljárás ellen felhozott ellenérveket, legtöbbször kiderül, hogy nem helytálló. A leggyakrabban hangoztatott kifogás az, hogy a sok helyfogalom földrajzi katalógussá torzítja a tárgyszókatalógust. Az igazság viszont az, hogy a tárgyszókatalógusban egyaránt szükség van tárgyi, személyi és helyfogalmakra, utóbbiak nem csökkentik, hanem fokozzák a katalógus használhatóságát. Következésképpen főtárgyszóba emelésük egyébként nem gyarapítja az előforduló helyfogalmak számát, mivel azok csaknem kivétel nélkül amúgy is megtalálhatók a katalógusban, csupán az egy-egy helyfogalom alatt besorolt kartonok, címléírások száma, mennyisége változik meg.

Gyakran emlegetik, hogy óriási mennyiségű anyag gyűlik fel egy-egy helyfogalom alatt. Tagadhatatlan tény, hogy néhány helyfogalom alatt nagyszámú tárgyi fogalom halmozódik össze, és ez nem kedvező. De semmivel sem rosszabb, sőt, még mindig jobb, mintha ugyanilyen nagy mennyiségű helyfogalom gyűlné össze az egyes tárgyi fogalmak alatt. Nem tekinthető komoly-nak az az érvelés, amely szerint nem jó, ha „Magyarország” tárgyszó alatt földrajz, történelem, politika, geológia, nyelvészet, irodalom és még egy sereg más tárgy szerepel a katalógusban, viszont sokkal jobb, ha „Geológia” tárgyszó alatt szerepel Alaszka, Érc-hegység, Kanári-szigetek, Kaukázus, Kelet-Afrika, Kordillerák, Magyarország, Németország, Rákospalota, Szovjetunió, Tasmánia stb., vagyis valamennyi földrész, ország, tájegység geológiája. Ennek az okoskodásnak abszurd volta nyilvánvaló.

Azt mondtuk az imént, hogy az egyes tárgyi fogalmak alatt felgyűlő nagyszámú helyfogalom káros, de nem magyaráztuk meg, miért? A tárgyi fogalmak helyfogalmakkal történő alosztályozása ui. azt a hátrányt rejt magában, hogy a különféle helyfogalmakból álló altárgyszavak tömkelegében el-sikkadnak a tárgyi altárgyszavak! Az adott tárgyi fogalom alatt keresgélő olvasó a különböző helyfogalmak sűrűjében csak nehezen képes ráakadni az illető tárgyi fogalom további jellegzetességeit feltáró tárgyi altárgyszavakra, hol-ott ezek — ha számuk csekélyebb is — fontosság szempontjából nem ma-radnak el a helyfogalmak mögött. Vegyük például a „Statisztika” tárgyszót. A mi álláspontunk szerint e főtárgyszó alatt csak azoknak a mű-veknek van helyük, amelyek a statisztikának helytől független kérdé-seit tárgyalják, akár elméleti, akár gyakorlati szempontból. A helyfo-galmakat altárgyszóba utaló módszer alkalmazása esetén az ilyen altárgy-szavak: „adatgyűjtés”, „módszerek”, „kérdőívek”, „adatfeldolgozás”, „tör-ténete”, a különböző tudományterületeken való alkalmazásra utaló altárgy-szavak, vagy formai megjelölések („tankönyv”, „bevezetés”, „bibliográfia”, „lexikon”, „szakszótár” stb.) óhatatlanul összekeverednek a helyfogalmakkal, és minthogy utóbbiak vannak többségben, másod- vagy harmadrangúvá degra-dálják az előbbieket.

Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy hol képzünk „csoportokat”, nem mindegy, hogy katalógusunkban „Magyarország, statisztika” vagy „Statisztika,

Magyarország” szerepel-e. Azok, akiknek nem a helyfogalomra van szükségük, hátrányos helyzetbe kerülnek a második változat alkalmazásakor, mert az a paradox helyzet áll elő, hogy az alárendelt jelentőségűnek ítélt helyfogalmat mégis — szándékunk ellenére — kihangsúlyozzuk, hiába kerül altárgyszóba. Még súlyosbítja a helyzetet, hogy a figyelem felkeltést, könnyebb eligazodást szolgáló válaszlapok érthető módon oda kerülnek, ahol több azonos altárgyszóval ellátott karton sorakozik, így a válaszlapok is legtöbbször a helyfogalmakat emelik ki.

Hiába kíséreltük meg eldugni a helyfogalmat, alárendelt szerepében is fellökerekedett, és tolakodásával zavart okozott.

Másik ellenvetés az, hogy a helyfogalmak bizonyos kategóriái túlságosan tágak, nem eléggé meghatározó erejűek ahhoz, hogy főtárgyszóban legyen a helyük. Való igaz, hogy a különböző tárgyi fogalmakhoz gyakran erősen általános, tág körű helyfogalmak kapcsolódnak. Ezen sajnos nem tudunk segíteni, és csupán az a tagadhatatlan tény vigasztalhat, hogy ez fordítva is igaz: gyakran erősen általános jellegű, igen tágkörű tárgyi fogalmak kerülnek kapcsolatba rendkívüli mértékben speciális, egészen szűkkörű helyfogalmakkal. Más szavakkal: nem helyfogalom és tárgyi fogalom szembenállásáról van szó, hanem a fogalmak kategóriáitól független problémáról, amely egyáltalán nem lebecsülendő, megoldása nem csekély nehézségek elé állítja a katalógusok szerkesztőit, a szabályzatok összeállítóit, de a helyfogalom kérdésében hozott döntésünket nem befolyásolhatja.

A legkomolyabb ellenérv így hangzik: ha hely- és tárgyi fogalom kapcsolata esetében a helyfogalom mindenkor főtárgyszóba kerül, mi történik akkor a tárgyi fogalommal? Minthogy a szelekciót és a kettős besorolást nem találtuk célravezetőnek, marad az a lehetőség, hogy a dokumentumok tulajdonképpeni tárgyáról, magáról a témáról ilyenkor egyáltalán nem készül főtárgyszó!

A tárgyi fogalmak egy részénél (nyelvészet, irodalom, történelem, földrajz, néprajz stb.) a szelekciós módszer hívei ebben semmi kivetnivalót nem látnak. Tágkörű tárgyi fogalmak esetében minden nehézség nélkül általánosítható ez a gyakorlat, nagy, átfogó tárgyak helyfogalmak alatti besorolása csak áttekinthetőbbé, következetesebbé teszi a katalógust, a használók számára ez többnyire kedvezőbb, máskor pedig közömbös.

Más a helyzet a szűkkörű tárgyi fogalmakkal, amelyek fontosabbnak, hangsúlyosabbnak, „*pregnansabbnak*” tűnnek a helyfogalmaknál, s ha tárgyi fogalomként nem kerülnek főtárgyszóba, teljesen elsikkadnak.

Az olyan részletkérdéssel foglalkozó értekezés, mint amilyen pl. az *Ergebnisse der zwanzigjährigen Beringung von Fledermäusen in der Tschechoslowakei 1948–1967* című, nem lesz megtalálható „*Denevér*” tárgyszó alatt, hanem csak „*Csehszlovákia*” alatt kerül be a katalógusba. Könnyű volna kimondani, hogy az ilyen szűk tárgyi fogalmakkal kivételt teszünk, és ezeket, ha helyfogalmakkal kapcsolatosak, besoroljuk mind a hely-, mind a tárgyi fogalom alatt. Erre azonban nincs mód, mivel — amint erre már utaltunk — nem tudjuk meghatározni, mikor tekinthető valamely fogalom szűknek vagy tágnek. Sok körülmény játszik közre ebben, függ pl. attól, hogy hagyományos, régóta művelt tudományterületről van-e szó, általánosan ismert, kidolgozott terminológiával rendelkező

jelenségről, vagy egy új, még kialakulóban, keletkezőben lévő, kevésbé ismert szakterületről? Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy bizonyos jelenség közismert lehet az egyik országban, de jóformán ismeretlen egy másikban. Függ az adott könyvtár gyűjtőkörétől, és attól is, vajon a kérdéses témáról bőséges irodalommal vagy csupán egy-két kiadvánnyal rendelkezik a könyvtár? Szerepet játszik az is, hogy a katalógus szerkesztője mennyire járatos az illető tudományban?

Ha definiálni nem is tudjuk a szűk fogalmakat, megkísérelhetnénk azon tárgyi fogalmak taxatív felsorolását, amelyek helyfogalmakkal kapcsolatban előfordulva annyira tágkörűnek tekinthetők, hogy nem kerülnek főtárgyszóba, a többi esetében pedig kettős besorolást alkalmazhatnánk, és ezzel elkerülnénk jelentős tárgyi fogalmak elsikkadását. Ezt a megoldást is el kell vetnünk, mivel nem négy-öt, de még csak nem is tíz-húsz ilyen fogalomról van szó, hanem jóval többről, és ezen felül a jegyzéket állandóan változtatnunk, bővítenünk kellene. A legfőbb akadály mégsem ez. Ahhoz, hogy elgondolásunk a realitások keretein belül maradjon, arra volna szükség, hogy a kivételek, a jegyzékbe foglalt fogalmak száma a lehető legkevesebb legyen; ha viszont ez a szám csekély, akkor néhány kivételtől eltekintve a kettős besorolás mellett döntöttünk, holott ezt mindenképpen el akartuk kerülni.

XIX.

A zsákutcából csak egyetlen kivezető út létezik: számolni kell azzal az egyszerű ténnyel, hogy nem létezik olyan katalógus, amelyik minden igényt képes kielégíteni, amelyik minden kérdésre képes válaszolni! Minden katalógustól csak annyit szabad követelnünk, amennyire az — rendszerétől függően — képes. A szisztematikus katalógusoktól pl. senki sem kívánja, hogy feltárják a személyi fogalmakat, a szépirodalmi művek címeit stb. Joggal tarthat igényt hasonló türelemre a tárgyszókatálógus is, gyakran mégsem kapja meg, vajon miért? Azért, mert szabályai még nem eléggé kialakultak, egyébként is sokkal hajlékonyabb, mozgékonyabb katalógusfajta, mint a szisztematikus katalógusok legtöbbször. Ezzel a hajlékonysággal azonban hiba volna visszaélni. Az első pillanatban úgy tűnhet, nincs semmi akadálya annak, hogy a tárgyszóban előforduló fogalmak bármelyik elemét „főtárgyszóvá” tegyük, alaposabb elemzés után azonban kiderül, hogy erre nincs mód. Legalábbis a hagyományos rendszerű katalógusok esetében; a gépi adatvizsgálórendszer természetesen megoldja majd ezt a problémát, akkor nem lesz szükséges meghatározni, hogy melyik fogalom álljon az első és melyik a második vagy harmadik helyen? Addig bele kell törődnünk, hogy a tárgyszókatálógussal nem lehet ellátni azokat a feladatokat, amelyek alapelveivel ellentétesek, és erre még akkor sem szabad kísérletet tenni, ha a könyvtárban csupán egyetlen tárgyi katalógus van.

A legszűkebb fogalom elve az esetek jelentős részében nem egyéb lemondásnál, a legszűkebb fogalom elvére épült tárgyszókatálógusban nem található meg egy helyen az egyes tudományok vagy tudományágak teljes rendelkezésre álló irodalma, a Magyarországra vonatkozó dokumentumok nem találhatók meg „Magyarország” tárgyszó alatt, egy részük „Dunántúl”, másik részük „Vas megye”, ismét másik rész „Szombathely” alatt található; hasonlóképp

„Fizika” tárgyszó alatt nem szerepelnek optikai, mechanikai művek; „Angol irodalomtörténet” alatt hiába keresnénk Shakespeare-monográfiákat, „Hangszerek” alatt nem szerepelnek a hegedűről, zongoráról vagy a fúvós hangszerekről írott munkák. Ugyanígy „Denevér” tárgyszó alatt csupán azok a művek fognak bekerülni a katalógusba, amelyek a denevérekről, azok életmódjáról, fajtáiról, táplálkozásáról, szaporodásáról, tájékozódási képességéről, anatómiájáról általában, helyi korlátozás nélkül számolnak be.

Az ismertetett — és a helyfogalmakra történő alkalmazásuktól eltekintve egyáltalában nem új! — szempontokkal alighanem mindenki egyetért, a gyakorlatban mégis meg szoktak feledkezni róluk, és noha elméletben gyakran hangoztatják, hogy a tárgyi katalógusok egy könyvtáron belül nem függetlenek egymástól, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást, ennek ellenére a katalógus-szerkesztési szabályok összeállításakor egyáltalán nincsenek rájuk tekintettel.

Jó példa erre az EK is, ahol csupán az ún. formai tárgyszavak esetében veszik figyelembe azt a körülményt, hogy ETO rendszerű szisztematikus katalógus is készül a könyvtárban. Ez azt jelenti, hogy igyekeznek elkerülni, hogy azonos formai kategóriák (amilyen pl. az útleírás, útikönyv, antológia, életrajz, levelezés, napló, visszaemlékezés, önéletrajz, bibliográfia, lexikon, szótár) mindkét katalógusban szerepeljenek. Ez azonban még nagyon messze van a tárgyi katalógusok „összehangolásától”. Az 1954. évi szabályzat bevezetése még utal arra, hogy a decimális katalógus „szerkezeti adottságaiból adódó hiányok” pótlása volna a tárgyszó-katalógus feladata, és hogy előbbi kiegészítése volna a főcél, s hogy a két katalógus együtt alkotna „oly komplex katalógusegységet”, amely a különböző igényeket képes lenne kielégíteni.¹⁰⁰ Csakhamar megfeledeztek azonban a „komplexitásról” és örömlüknek adtak kifejezést afölött, hogy a decimális katalógus kiegészítőjének szánt új tárgyi katalógus csaknem teljesen kiszorította a használatból idősebb testvérét.¹⁰¹

A szabályzatban magában már utalás sem történik arra, hogy a két katalógust szorosabb kapcsolatba kellene hozni egymással, módszeresen össze kellene hangolni; hogy a szabályokat úgy kellene megalkotni, hogy minél kevesebb ismétlés, átfedés terhelje őket; hogy számos nehéz probléma játszjon könnyedséggel megoldható volna, ha a feladatokat megosztanák a két katalógus között. Éppen ellenkezőleg, mindinkább arra törekedtek, hogy mindkét katalógust önmagában teljes értékű tárgyi katalógussá tegyék, olyan katalógussá, amely az olvasók és a tájékoztató szolgálat munkatársai számára maximális segítséget nyújt.

A helyfogalom kérdésének megoldásánál végül (talán részben a külföldi minták hatására) olyan módszer mellett döntöttek, amelyre az EK előnyös hely-

¹⁰⁰ Orosz Gábor—Pajkossy Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár tárgyszó-katalógusa*. Bp., 1954. Gépírat. 1. p.

¹⁰¹ I. m. 2. p. Szerepet játszottak ebben speciális okok is, így a helyhiány, amely miatt csak az egyik tárgyi katalógust lehetett az olvasók számára könnyen hozzáférhető helyiségben elhelyezni; továbbá a decimális katalógus használatához szükséges szakismeretek hiánya a tájékoztató-szolálat munkatársai között; valamint az a természetes jelenség, hogy az új katalógusra eleinte több gondot és fáradságot fordítottak, mint a régire, az utóbbi munka érdekesebb volt, több problémát vetett fel.

zetében semmi szükség sem volt. Ahelyett, hogy a helyfogalmak előnyben részesítésével pótolták volna a könyvtár régi, de abbahagyott földrajzi katalógusát, a tárgyi fogalmak primátusán alapuló szabályt vezettek be, ennek következményeként hatalmas csoportokat hoztak létre „Jog”, „Politika”, „Gazdaság”, „Közigazgatás”, „Kereskedelem”, „Archeológia”, „Geológia”, „Filozófia”, „Művészet” stb. főtárgyszavak alatt, helyfogalmakkal altárgyszavazva őket.

Ezzel két hibát követtek el egyszerre: megfosztották a könyvtárat a földrajzi katalógustól, és két, sok szempontból azonos, tárgyi katalógust hoztak létre, amelyekben az anyag jelentős része párhuzamosan került feldolgozásra, mindössze annyi az eltérés, hogy az egyikben ETO-szám, a másikba kód-jel helyett szavak alatt sorakoznak a kartonok: 34(42), 34(43), 34(439) és „Jog, angol”, „Jog, német”, „Jog, magyar”, vagy 32(44), 32(47) és „Politika, francia”, „Politika, Szovjetunió” stb. Egy-két kivételtől eltekintve ugyanazok a tárgykörök kerülnek helyfogalom alá a tárgyszó-katalógusban, amelyeknél a decimális katalógusban is a helyi szempont az elsődleges rendező-elv (nyelv és irodalom, földrajz, történelem stb.).

Márpedig a felesleges munka, a helypazarlás elkerülése mindkét katalógus számára létkérdés, és ez csak egyetlen módon lehetséges: ki kell dolgozni a két tárgyi katalógus együttműködési szabályait és az átfedéseket a minimumra kell csökkenteni.¹⁰² Élni kell az egyes katalógusfajták adta lehetőségekkel, nevezetesen azzal, hogy a tárgyszó-katalógus jól használható a személynevek és a helyfogalmak közvetlen (direkt) hozzáférhetővé tételére, nem alkalmas viszont az azonos tárgykörbe tartozó generikus és specifikus fogalmak egy helyen történő összegyűjtésére.

Ha két jól összehangolt tárgyi katalógussal rendelkezik a könyvtár, akkor nem kell félnie attól, hogy bizonyos „szűk” tárgyi fogalmak elkallódnak, ha helyfogalom — és csak helyfogalom! — alatt kapnak főtárgyszót, hiszen a tárgyi fogalom minden nehézség nélkül megtalálható a szisztematikus katalógusban. A Csehszlovákiában meggyűrűzött denevérekről szóló kiadványt a tárgyszó-katalógusban „Csehszlovákia” alatt, a szisztematikus katalógusban pedig a denevérek szakcsoportjában találja meg az, akinek szüksége van rá (a szakrendszertől függően „gyűrűzés” alatt is szerepelhet természetesen, az ETO-ban erre van lehetőség).

Kettős besorolásra a tárgyszó-katalógusban csak akkor van szükség, ha a helyfogalommal kapcsolatos tárgyi fogalomnak a szisztematikus katalógusban nincs megfelelő szak- ill. alcsoportja, és ennek következtében besorolása, illetve visszakeresése problematikus. Ilyenkor tárgyi fogalom alatt is készül főtárgyszó a műről.

¹⁰² Lay Béla: *Ergänzende Bemerkungen zum Stand der Sachkatalogisierung in der Volksrepublik Ungarn.* = Theoretische Konferenz zu Fragen der Sachkatalogisierung. Berlin 9—11. Dezember 1959. Berlin, 1960. 105. p.

A legtöbb szakember első reakciója a fentiek elolvasása után bizonyára a tiltakozás lesz. Hogyisne, amikor a tárgyi fogalom, példánkban a „Denevér” alatt nem akarjuk tárgyszavazni a művet! Szándékosan választottuk ezt az extrém példát, ha tágabb körű volna a fogalom — ez elég gyakran előfordul a gyakorlatban — sokkal könnyebb volna a lemondás (de választhattunk volna még ennél is indokolatlanabbnak látszót, esetleg valamelyik egyetemi intézet laboratóriumából származó, víruskutatásról szóló beszámolót: az intézet székhelye alatt a víruskutatás iránt érdeklődők aligha fogják megtalálni ezt az értekezést, akárcsak Csehszlovákia alatt a denevéreket).

Nem mondhatunk mást mégsem: valamit mindenféleképpen fel kell áldoznunk, valamiről le kell mondanunk. A világszerte alkalmazott különféle szelekciós megoldások is ezt teszik, lemondanak az esetek egy részében a helyfogalomról, másik részében a tárgyi fogalomról, a helyfogalmaknak az a része, amellyről lemondanak végérvényesen elvész a katalógus használók számára. Az általunk javasolt módszer ezzel szemben biztosítja a helyfogalmak feltárását, anélkül, hogy a tárgyi fogalmak végleg hozzáférhetetlenné válnának, hiszen egy másik katalógusban feltárjuk őket. A generikus szabály nyújtotta előnyökről ezúttal nem kívánunk szólni, ezek úgys minden szakember számára nyilvánvalók.

A lemondás, amelyet fentebb emlegettünk, egyébként korántsem olyan nagymértékű, mint azt általában gondolják. Aki egy adott földrajzi vagy közigazgatási egységre, helyileg korlátozott tárgyra kíváncsi, az feltétlenül a helyfogalom alatt keres; akit a téma általánosságban, helyi korlátozás nélkül érdekel, azt a helyileg meghatározott anyag legtöbbször nem is érdekli, a többi viszont megtalálja a tárgyi fogalom alatt; nehézség akkor támad csupán, ha olyan témát keres az olvasó, amelynek kevés irodalma van. Ilyenkor kétségkívül nagy segítséget jelent a kutatónak, ha bármit talál az őt érdeklő kérdésről, nem számít, ha csak egy bizonyos szempontból, csak meghatározott helyi vonatkozásban tárgyalja a dokumentum a témát. Ezeket a műveket a mi tárgyszókatalógusunkban nem találná meg az olvasó. Ne feledjük azonban, hogy ilyenkor nemcsak az ilyen kiadványokra van szükség, hanem a konkrét témát tárgyaló művek szűkös volta miatt fel kell lapozni az átfogóbb jellegű munkákat is, melyekről feltehető, hogy egy fejezet vagy részlet megtalálható bennük a keresett témáról. A részletkérdést, a speciális tárgyat magában foglaló generikusabb fogalmak viszont a szisztematikus katalógusban válnak hozzáférhetővé. Ilyenkor mindenképpen sort kell keríteni a szisztematikus katalógus konzultálására, ezt kellene tenni akkor is, ha a helyileg meghatározott tárgyi fogalmak a tárgyszókatalógusban főtárgyszóban is szerepelnének. Olyankor viszont, amikor megfelelő számú összefoglaló mű áll a vizsgált kérdésről rendelkezésre, a helyileg korlátozott anyag nemcsak felesleges, de — amint már rámutattunk — egyenesen zavaró.

Nyilván elhangzik majd az az ellenérv is, hogy elképzelésünk irreális, maximalista, hiszen két tárgyi katalógust feltételez, márpedig könyvtáraink túlnyomó többségében csupán egy katalógus készül. Ez igaz, de nem szabad

megfelelkezni arról sem, hogy ez a bizonyos egyetlen tárgyi katalógus legtöbbször nem tárgyszó, hanem szisztematikus rendszerű. Ha a „*reális helyzetből*” indulnánk ki, akkor egyáltalán nem volna szabad a tárgyszó-katalógus kérdéseivel foglalkoznunk. Minthogy mégis ezt tesszük, nem indulhatunk ki másból, mint abból az egyedül reális elképzelésből, hogy a meglevő szisztematikus katalógusok hiányosságainak pótlása, gyengeségeinek kiküszöbölése érdekében mind több helyen látnak hozzá második tárgyi katalógus kiépítéséhez, de természetesen nem a szisztematikus katalógus helyett, hanem mellette, mert kizárólag tárgyszó-katalógussal — akármilyen módszert követnek is a helyfogalmakat illetően — úgysem lehet minden joggal felmerülő igényt kielégíteni.

Akár tárgyszó-, akár szisztematikus katalógus szerkesztése mellett dönt egy könyvtár, tisztában kell lennie azzal, hogy állományát csak hiányosan tárja fel, tehát szükségmegoldással éri be, a tárgyszó-katalógus elvi problémáinak vizsgálatakor erre nem lehetünk tekintettel.

DER ORTSBEGRIFF IM SCHLAGWORTKATALOG

Bisher ist es noch niemandem gelungen, die Registrierung der Ortsbegriffe (geographische Namen, Namen von Verwaltungseinheiten, Völkernamen, usw.) im Schlagwortkatalog zufriedenstellend zu lösen. Die meisten Autoren sind der Meinung, dass es nicht möglich sei, den Ortsbegriff konsequent immer als Hauptschlagwort zu verwenden, und empfehlen deshalb verschiedene Methoden zur Abgrenzung der Fälle, die ausgeschieden werden müssten, in denen also der Ortsbegriff nicht als Hauptschlagwort verwendet werden dürfe.

Nach einer kritischen Analyse der verschiedenen Vorschriften und Vorschläge kommt der Verfasser zum Schluss, dass 1. eine Registrierung der Ortsbegriffe unbedingt notwendig sei; 2. dass unter sämtlichen Bibliothekshilfsmitteln der Schlagwortkatalog am geeignetsten sei um dies zu bewerkstelligen; 3. dass die selektierenden Lösungen dem Prinzip des engsten Begriffs widersprechen, und, indem sie einen bedeutenden Teil der Ortsbegriffe unterschlagen, den Ausbau und die Nutzung des Katalogs gleicherweise erschweren; und schliesslich 4. dass eine generelle Regel, obwohl ebenfalls keine vollkommene Lösung (allein ein Maschinenkatalog wäre imstande, eine solche zu bieten), trotz ihrer Fehler noch immer besser — oder genauer — weniger schlecht sei als alle anderen.

Von diesen Thesen zieht der Verfasser die Schlüsse, dass die örtlich beschränkten (mit Ortsbegriffen verbundenen) Sachbegriffe im Schlagwortkatalog unter dem Ortsbegriff auffindbar gemacht werden müssen, und — da ein zweifaches Verzeichnen eine zu grosse und oft völlig überflüssige Belastung bedeuten würde — dass es zwäckmessiger und wirtschaftlicher sei, die mit einem Ortsbegriff verbundenen Sachbegriffe unter dem letzteren nur in einem systematischen Katalog zu registrieren. Demzufolge sollte jede Bibliothek zwei Sachkataloge (einen Schlagwort- und einen systematischen Katalog) ausbauen.